

विद्ययाऽमृतमश्नुते

त्रिभुवनविश्वविद्यालयस्य
संस्कृत-शिक्षण-समितेः कीर्तिपुरस्य
वार्षिकी पत्रिका

नेपाल-संस्कृत-सुरभिः

वित्रमसंवत् २०४२/०४३

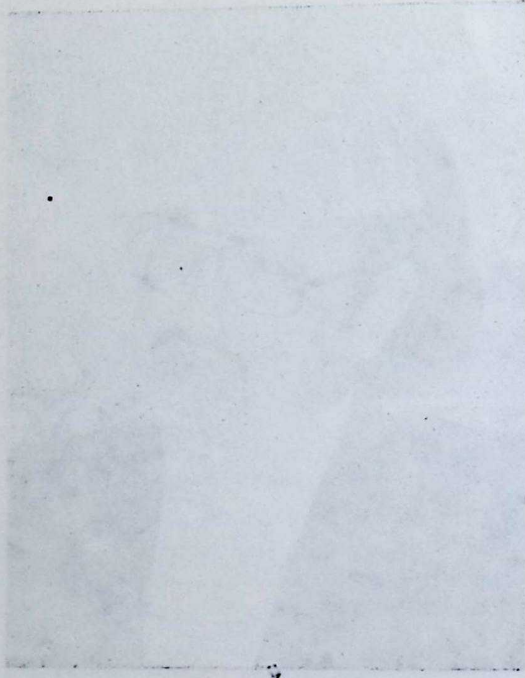
ई. १९८९

श्री ५ महाराजाधिराज-वीरेन्द्रवीरविक्रमशाहदेवा :

श्री ५ महाराजाधिराजवीरेन्द्रवीरविक्रमशाहदेवानां द्विचत्वारिंशत्तमे
शुभ-जन्मोत्सवोपलक्ष्ये सभक्ति मङ्गलं कामयते

संस्कृत शिक्षण समिति:

ः तर्कशास्त्रे कवीप्रविण्महाशय श्रीगोपालाचार्य ५ त्रि

मित्राचार्यशरणे तर्कशास्त्रे कवीप्रविण्महाशय श्रीगोपालाचार्य ५ त्रि

विष्णुनाथ तर्कशास्त्रे कवीप्रविण्महाशय श्रीगोपालाचार्य ५ त्रि

ः श्रीगोपालाचार्य तर्कशास्त्रे

“नेपाल-संस्कृत-सुरभिः”

(संग्रहः)

सम्पादकमण्डलम्

प्रधान-सम्पादकः

डा. हरिदेव मिश्रः

सहायकसम्पादकाः

श्री सरस्वती प्रसाद घिमिरे,

डा. रामचन्द्र झा 'शस्त्री'

श्री शशिनाथ ठाकुरः

प्रकाशकः

त्रिभुवनविश्वविद्यालयीय-

कीर्तिपुर-बहुमुखी क्याम्पसस्थ-

संस्कृत-शिक्षण-समितिः (एम. ए. विभागः)

संग्रह-नियमाः

- १) सुरमिलेखसङ्ग्रहः । प्रतिवर्षमस्य प्रकाशनं भवति
- २) अस्मिन् सङ्ग्रहे प्रकाशनार्थं प्रेष्यमाणलेखैः शास्त्रीयसामग्रीघटितैः
सङ्ग्रहोद्देश्यानुकूलैः पत्रणामेकतःपृष्ठ एव लिखितैः स्पुटाक्षरैश्च भाव्यम् ।
- ३) अस्मिन् सङ्ग्रहे प्रकाशनार्थं प्राप्तानां रचनानां संशोधनेप्रकाशने च
सम्पादकमण्डलस्याधिकारः ।
- ४) स्वलेख संरक्षणायैका प्रतिलिपिः स्वयमेव रक्ष्या ।
- ५) अत्र प्रकाशितानां रचनानां विषये रचयितार एवोत्तर दायित्वः ।
- ६) विशेषं ज्ञातुकामेन निदिष्टस्थाने सम्पर्कः कर्तव्यः ।
- ७) अन्यत्राप्रकाशिता एव लेखान्नात्र प्रेषणीयाः । पूर्वं प्रकाशितस्य लेखस्य प्रेषणे
तन्निबन्धमुत्तरदायित्वं प्रेषकस्यैव भविष्यति ।
- ८) अस्य सङ्ग्रहस्योद्देश्यम्:-
संस्कृतभाषायास्तत्रस्यविषयाणाञ्च संरक्षणं संवर्धनमन्वेषणं प्रसारणञ्च वरीवर्ति ।

सर्वविधपत्रव्यवहारस्य संकेतस्थानम्:-

प्रधान सम्पादकः,

संस्कृत शिक्षण समितिः,

त्रि. वि. वि. कीर्तिपुरम्,

काष्ठमण्डपः, नेपालः ।

विषयानुक्रमणिका

विषयाः	लेखकाः	पृष्ठ संख्या
(१) सम्पादकीयम्	-	१-२
(२) ध्वनिसिद्धान्तविवेचनम् (विशेषतोऽध्वन्यालोकानुसारम्)	डा. रामचन्द्र झा "शास्त्री"	३-८
(३) रसनिष्पत्तिमीमांसा	डा. हरिवेव मिश्रः	९-१२
(४) संस्कृतभाषायाः स्वरूपं तन्महत्त्वञ्च	डा. रामचन्द्र भट्टः	१३-१६
(५) नेपालीयसामाजिकान्वायेषु याज्ञवल्क्यस्मृतेः प्रभावः	डा. रामचन्द्र झा "शास्त्री"	१७-२०
(६) संस्कृत साहित्यमा हास्यरस	श्री शशिनाथ ठाकुरः	२१-२६
(७) <i>The Greatness of The Astadhyayi Dr. Haridev Mishra</i>		२७-२९
(८) <i>Himalaya and Sanskrit Literature Shri-Sarswati P. Ghimire</i>		-२९

सम्पादकोयम्

“यस्य निःश्रुतितो वेदः” इत्यादिपदजातैः परब्रह्मणो निःश्रुतितस्य संस्कृतभाषायां निबद्धस्य वेदस्यानादित्वं नित्यत्व-
ञ्चामनन्ति वेदान्तादिदर्शनविदः । सेयं वेदैः सह प्रवृत्ता संस्कृतविद्या निम्नोन्नतां दशमवतरन्ती पशुपतिनिकटस्था
स्वच्छा निर्मला वाग्वतीधारेवाविच्छिन्नरूपेणेदानीं यावत् प्रायः विश्वस्य सर्वस्मिन्भागे प्रवहति । कतिपयकारणवशाद
धुना ह्यसमाकलयन्त्यपि संस्कृत-शिक्षा प्रतिपच्चन्द्र इव विभ्राजते ।

प्रकृतिदेव्या अनुकम्पया विविधसुविधासम्पन्ने नेपालदेशे संस्कृतशिक्षाया आरम्भः कदाऽजनीत्येतिहासिक-
प्रमाणमात्रेण निश्चितरूपेण तिथिं निर्देष्टुं न शक्यते । अथापि नेपालदेशस्य जनकपुरे राजर्षेर्जनकस्य राजधान्यां
देशविदेशेभ्यः समागतानामात्मतत्त्वजिज्ञासूनामात्मतत्त्वविदाञ्चाध्यात्मविषयकः संवाद उपनिषत्सु बहुविधो वर्णितो
विद्यते । ततः सुस्पष्टमवसीयते यत् तदानीन्तने समये नेपालः संस्कृताध्यात्मवादस्य केन्द्रं विद्यते स्म । सेयं
संस्कृतशिक्षा राजर्षेर्जनकस्य समयादारभ्य किरात-लिच्छवि-मल्ल-शाहवंश्यमूर्धमहताऽऽदरेण स्वस्वसमये परिपालिता
विद्याविलासिमूर्तिमूर्तिमिस्तदव्यैश्च मनीषिभिः परिपोषिता च निम्नोन्नतां स्थितिं पारयन्ती देशेऽस्मिन्विच्छिन्न-
गत्येदानीं यावत् प्रचलति । नेपालीजनजीवनस्य विविधपक्षेषुः— धर्मार्थकाममोक्षेषु, व्याकरणदर्शनकाव्यनाटकादिषु,
ज्योतिषाद्युद्दण्डायव्यवस्थादिषु च प्रमुखमूमिकांमिदानीमपि निर्वहतीयं संस्कृतविद्या ।

अधुनातने समये नेपालदेशे भारतवर्षे च संस्कृताध्ययनाध्यापनाय द्विप्रकारिका शिक्षापद्धतिः समाश्रीयतेः—
१) प्राचीनशिक्षापद्धतिः, २) नवीनशिक्षापद्धतिश्च ।

तत्र पङ्क्तिवाचनपूर्विका, कण्ठस्थीकरणबहुला, पदकृत्यविवेकसहिता, अर्थप्रत्यायनलक्ष्या, प्राचीनरीत्या
शिक्षणस्य परम्परायाः संरक्षणात्मिका संस्कृतवाङ्मयशिक्षणप्रणाली प्राचीनशिक्षापद्धतिशब्देन व्यह्रियते । एवम्
समालोचनात्मकरीत्या भावाऽवबोधपूर्विका, तुलनात्मकैतिहासिकशैलीविभूषिता, गवेषणक्षमत्वसम्पादिकाऽऽधुनिकै-
विद्वद्भिर्हर्माविताऽनुभूता च संस्कृतवाङ्मयशिक्षणपरिपाटी नवीनशिक्षापद्धतिशब्देनाभिधीयते ।

पौरस्त्यदेशीयसंस्कृतविद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु च संस्कृतवाङ्मयस्य प्राचीनपद्धत्यैवाध्ययनाध्यापनव्यवस्था
बोध्यते । अस्माकं देशे नेपाल एतादृशः शिक्षाया व्यवस्थायै त्रिभुवन-विश्वविद्यालयस्याङ्गभूतं संस्कृताध्ययनसंस्थानं
संस्थापितं विद्यते । तदन्तर्गतेषु महाविद्यालयेष्वधीयानाश्छात्राः संस्कृतवाङ्मयस्य पाण्डित्यपरम्परायाः संरक्षणाय
संवर्धनाय च व्यवस्थितं विविधसौविध्यं भजन्ते ।

पौरस्त्यदेशेषु संस्कृतवाङ्मयस्याध्ययनादिकार्ये नवीनपद्धतौ व्यवहारो निम्नाङ्कितरीत्या समजनि ।
षोडशतमशताब्दीतः पाश्चात्यविद्वद्भिः समालोचनात्मकपद्धत्या संस्कृतवाङ्मयस्याध्ययनं प्रारम्भम् । तैरेव विद्वद्भिः
संस्कृतवाङ्मयस्यविश्लेषणामुक्तपद्धत्या गवेषणस्य मार्गोऽपि प्रास्तूयत । अनन्तरञ्च भारतीया विद्वांसोऽपि तां पद्धति-
मनुसरन्तः संस्कृतविद्याया विविधविश्लेषणामनुशीलनं गोपणञ्च प्रारम्भन्ते स्म । ते च संस्कृतसागरे निगूढानि
रतान्यन्वन्विष्य संस्कृतप्रेमिणामुत्साहं संवर्धयन्ति स्म । तद्गुणाकृष्टमानसास्तदानीन्तनाः शिक्षाविदो भारतीयाङ्गल-
विद्यालयेषु महाविद्यालयेषु च पद्धत्याजनया संस्कृतशिक्षणव्यवस्थामकार्षुः

अस्माकं देशेऽपि समस्तशिक्षितवर्गेषु राष्ट्रियसंस्कृतेः, सदाचारस्य नैतिकतायाश्च दिग्दर्शनमत्यावश्यकं मन्यमानास्तदानीन्तनाः शिक्षाविद आङ्गलमाध्यमिकपाठ्यक्रमे विषयान्तरैः सहैव संस्कृतविषयमप्यनिवार्यं—व्यदधुः । सेयं शोद्देश्याऽऽङ्गलमाध्यमिकविद्यालयेष्वनिवार्यरूपेण निर्धारिता संस्कृतशिक्षा कतिपयदर्पेभ्यः पूर्वं यावदविच्छिन्नगत्या प्रचलति स्म । वर्तमानसमये चोक्तपाठ्यक्रम ऐच्छिकरूपेण निर्धारितोऽपि संस्कृतविषयो माध्यमिकविद्यालयेषु संस्कृतविषयस्याध्ययनाध्यापनव्यवस्थायाः प्रायोऽत्यन्ताभाव एवोपलभ्यते । तत्परिणामस्वरूपं मा. सा. शास्त्राध्ययन-संस्थानस्य कतिपयमहाविद्यालयेषु स्वीकृतसंस्कृतविषयस्याध्ययनाय छात्रसंख्येदानीं ह्रसन्तीव संलक्ष्यते । विषयान्तराणां ज्ञानैः सहैव हिन्दूराष्ट्रस्य संस्कृतेर्मूलाधारभूतस्य संस्कृतवाङ्मयस्य ज्ञानस्य व्यापकप्रचाराय देशस्य संपूर्णभागेष्व-स्थितेष्वङ्गलविद्यालयेषु महाविद्यालयेषु च संस्कृताध्ययनव्यवस्थायै यत्नः परमावश्यकः । यतो वयं नेपालवासिनो राष्ट्रियसंस्कृतिं सर्वात्मना सम्मानयामस्तस्याः संस्कृतेश्च मूलाधारः संस्कृतवाङ्मयमेवेति संस्कृतविद्यायाः संरक्षणं विना हिन्दूसंस्कृतेः परिरक्षणं खपुष्पायमानम् ।

अतोऽस्माकं हिन्दूराष्ट्रस्य विश्वविद्यालयपथ्यन्तेन प्रत्येकशिक्षणालयेन तादृशः कार्यक्रमः प्रस्तोतव्यो यत् ततः शिक्षालयात् विश्वविद्यालयाद्वा निर्गतो नेपालीयः स्नातको राजभक्तः राष्ट्रभक्तः सदाचारसम्पन्नोऽनुशासित-चरित्रवान्, सुयोग्यो नागरिकश्च सन् प्रानपि तथा निर्मातुं शक्नुयात् ।

“ध्वनिसिद्धान्तविवेचनम्” [विशेषतो ध्वन्यालोकानुसारम्]

डा. श्री राम चन्द्र झा “शास्त्री”

उपभाष्यापकः संस्कृत शिखण्डसमिति
कोतिपुरस्य ।

साहित्यशास्त्रे व्युत्पत्त्यनुसारं ध्वनिशब्दस्य चतुर्षु अर्थेषु प्रयोगः समुपलभ्यते:-

ध्वनति ध्वनयति वा यः स ध्वनिरितिकत्तु व्युत्पत्त्या शब्दार्थयोः, ध्वन्यते य इति ध्वनिरिति कर्मव्युत्पत्त्या व्यङ्ग्यार्थो ध्वननम् ध्वनिरिति भावव्युत्पत्त्या व्यञ्जनाव्यापारे ध्वन्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या ध्वनिरूपोत्तमकाव्ये च ।

आचार्यानन्दवर्द्धनेन स्वध्वनिसिद्धान्ते वस्तुबलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां, व्यञ्जकशब्दार्थानां, व्यञ्जनाव्यापारस्य वाच्यातिशायिव्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमशब्दार्थयुगलात्मकोत्तमकाव्यस्य च समावेशः प्रदर्शितः । एतन् ध्वन्यालोकानुसारं व्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनिर्नैव कथमप्यभिधाप्रतिपाद्योऽर्थो भवितुमर्हति । यतः-

“भ्रम धार्मिक विश्रवः स शुनकोद्ध्य मारितस्तेन ।

गोदावरीनदीकूललतागहनवासिना दृप्तसिहेन ॥

“कस्यादिचत् सङ्केतस्थानं जीवितसर्वस्वायमानं धार्मिकसञ्चरणान्तरायदोषात् तदवशुपमानपरक. ६५ सु-
मादिविच्छादिकरणाच्च परित्रातुमियमुक्तिः” (ध्वन्या. लोचनम्, १ उद्योतः)

प्रस्तुतपद्ये ‘भ्रमे’ ति लोटलकारो विध्यर्थं सूचयति; किन्तु तत्र विधिः नियोगो नैव सम्भवति पुंश्चल्या धार्मिकप्रतिभ्राजारूपस्य नियोगस्यानौचित्यात् प्रत्युत धार्मिकेण स्वयं तत्र भ्रमणात् धार्मिकभ्रमणस्य तत्र स्थतः सिद्धत्वात् । एवञ्च पुंश्चली धार्मिकभ्रमणं प्रतिषेधकतत्त्वस्य शुनो गोदानदीकूललतागहनवासिदृप्तसिहव्यापादितत्वेन तदभावद्वारा विवक्षितोऽत्र ‘भ्रमे’ ति विधिः प्रतिषेधभावरूपं प्रतिप्रसवरूपो वा विद्यते । इत्थञ्च प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु ‘कृत्यादिवे’ ति पाणिनिसूत्रेणातिसर्गप्राप्तकाले वा लोटलकारविधानेनातिसर्गस्य कामचारे स्त्वेच्छाविहारे वा पर्यवसानेन ‘भ्रमे’ त्यनेन भ्रमणविध्यर्थप्रतीत्युत्तरं न भ्रमितव्यमिति निषेधार्थप्रतीतिरेक्यैवाभिधया वृत्त्या नैवाभिधातुं शक्यते । परस्परविरुद्धयोर्विधिननिषेधरूपयोरर्थयो र्योगपद्येन वाच्यत्वाम्भवादभिधया विध्यर्थोऽभिहिते क्षीणशक्तिवत्या निषेधेऽर्थप्रवृत्तिरतोऽत्र विध्यर्थमभिधाय क्षीणशक्तिरभिधा निषेधार्थं नैवाभिधत्तेऽपि तु व्यञ्जनं च शक्तिभ्रमणनिषेधरूपं व्यङ्ग्यमर्थमभिव्यञ्जयितुमीष्टे ।

न चामिहितान्वयवादिमते यत्र वक्तुस्तात्पर्यं स एव वाक्यार्थोऽस्तन्मते तात्पर्यशक्त्यर्थे वाक्यार्थस्य बोधः सम्पाद्यते, वाक्यार्थश्च पदार्थानां परस्परसंसर्गरूपः, पदार्थप्रतीतिश्चाभिधया सम्भवति । प्रस्तुतपक्षस्य ध्वन्याः पुंश्चत्वा नायिकायास्तात्पर्यं विघ्नकारिणो धार्मिकस्य भ्रमणनिषेधे एव विद्यतेऽतो भ्रमणनिषेधरूपो वाक्यार्थस्तत्तात्पर्यं एव सम्भवति । किञ्च दृष्टधार्मिकतदादिपदार्थानां मुख्यानामन्वयस्य बाधेन विपरीतलक्षणापि समुपतिष्ठते, सा चापि तात्पर्यशक्तिं सहकुरुते ततो भ्रमणनिषेधप्रतीतिरेव पर्यवस्यति । तात्पर्यशक्तिविपरीतलक्षणयोरुभयोरपि शक्त्योरभिधाश्रितत्वाद् भ्रमणनिषेधरूपोऽर्थोऽभिधामूलक एव कथन्तेति वाच्यम् ? अभिधायाः सामान्याभिधायितया सङ्केतसपेक्षतया विशेषेषु देशकालभेदेनानन्तेषु सङ्केतासम्भवेनाभिधया विशेषार्थस्य व्यक्तिरूपस्याभिधानेऽपि सामर्थ्यासम्भवेन भ्रमणनिषेधास्याभिधयाऽभिधानासम्भवात् तात्पर्यशक्तेश्च पदार्थपरस्परसंसर्गमात्रे क्षीणशक्तिफतया ततोऽपि भ्रमणनिषेधस्य प्रतीतेरसम्भवात् ।

“गङ्गायां घोष” इत्यादौ मुख्यार्थबाधेन लक्षणाया उदयेऽपि प्रकृते मुख्यार्थबाधामावेन लक्षणाऽयोगात् शुनो गोदानदीवासिंहिहेन व्यापादिततया स्वमीरो धार्मिकस्य भ्रमणे बाधाया अग्रहेण भ्रमणस्य सम्भवात् । विपरीतलक्षणा तु मुख्यार्थबाधाद्यनुदयादेव नोपपद्यते एवञ्च प्रस्तुतपक्षे भ्रमणनिषेधस्य प्रतीतये ध्वनिसिद्धान्तः समर्थितस्य ध्वननपदव्यपदेशस्य व्यञ्जनाव्यापारस्यैव विद्यते साम्राज्यम् । किञ्चः—

भ्रमुरत्र निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय ।

मा पथिकं रात्र्यन्धकं शय्यायामाबधोः माळसीः ॥

(ध्वन्यालोकः प्रथमोऽध्यायः)

इत्यादिपक्षे वाच्यस्य प्रतिषेधरूपत्वेऽपि प्रतीयमानस्य व्यञ्ज्यस्य विधिरूपत्वमेव । यत आबधोः शय्यायां मा शयिष्ठा इति निषेधप्रकारेण कामासक्तं पथिकं सङ्गमवचनं प्रोषितपत्तिका नायिका विन्दयति । अतः प्रतीयमानो विधिनिरिति अप्रवृत्तप्रवर्तनास्वभावोऽपि तु निषेधामावरूपोऽन्यथा प्रोषितपत्तिकात्वेऽपि सौभाग्यस्याभिमानस्य खण्डनापत्तौ । अत एव प्रोषितपत्तिका नायिका कामासक्तं पथिकं रात्र्यन्धकरत्वेन सम्बोध्य स्वसौभाग्यं संरक्षति । अत्र रात्र्यन्धकेति सम्बोधनेन समुचितसमयसम्भाव्यमानविकाराबुलितत्वं ध्वन्यते । विधिप्रतिषेधयोर्मवितदभावरूपयोः साक्षाद्विरोधेन स्फुटं प्रतिषेधरूपाद् वाच्याद् व्यञ्ज्यरूपस्य विधेरप्रवृत्तप्रवर्तनास्वभावस्य भेदः । तथा च कथमत्र ध्वनिसिद्धान्तमनादृष्ट्य प्रतीयमानार्थस्य सम्भवति प्रतीतिनिर्वाहः । एवमेवः—

“व्रज ममैवैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।

मा तवापि तया विना दाक्षिण्यहृतकस्य जनिषत ॥

(ध्वन्यालोकः प्रथमोऽध्यायः)

इति पक्षे वाच्यार्थो विधिरूपो व्यञ्ज्यार्थोऽनुमयरूपो ध्वनिसिद्धान्तं द्रष्टव्यः । पक्षः—

“पाश्वर्मेति प्रियो यस्याः अन्यसम्भोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरौघ्यकिषायिता ॥

(साहित्यदर्पणः ३ परिच्छेदः)

इति लक्षणलक्षिता खण्डिता नायिका पतिदेवं ‘व्रजे’ति प्रतिपादयति । त्वं गाढानुरक्तः परकीयनायिकासक्तः इति तदीयनामगोश्रखलनादिना मत्समक्षं प्रकाशयति । तव मुखरागोऽपि धन्यादृशो मया लक्ष्यते, त्वं सर्वथा मम कृते शठोऽसि इति गूढमन्युरूपः खण्डितनायिकामिप्रायोऽत्र प्रतीयते, नात्र गमनाभावरूपनिषेधो न वा कश्चिद् विधिः प्रतीयते । एवञ्च वाच्यस्य विधेः व्यञ्ज्येनानुमयरूपेण कथङ्कारं स्यादक्षयम् । एवमेवः—

कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम् ।

स भ्रमरपद्माघ्राणशीले धारितवासे सहस्वेदानीम् ॥

(ध्वन्यालोकः प्रथमोऽध्यायः)

इत्यादौ पद्ये वाच्यार्थयोद्देश्यभूता स्वकीया राक्षी विज्ञास्ते, ध्वज्ज्वाकार्योद्देश्यन्तु स्वसङ्ख्याः पतिदेव एव प्रतीयते, यतोऽस्या अघरोष्ठः स भ्रमरपद्माग्राप्रुतुतदशनजातद्रुतुतो दिदृष्टेः तो नैयत्वया मसंनीया, यतो नारयेतया अन्यपुरुषसङ्गमादिरूपोपराधः इति मरुति ध्वज्ज्वाचम् । इत्यथ उच वाच्यस्य प्रतीयमानस्य च वलक्षणं सर्वत्र महावचीनां काव्येषु संलक्ष्यत एव ।

अत एव कविराजविश्वनाथेनः—

“बोधस्वरूपसंख्यानिमित्तकार्यप्रतीतिकालानाम् ।

आश्रयविषयादीनां भेदाद् भिन्नोऽभिधेयतो व्यङ्ग्यः ॥

(साहित्यदर्पणः पञ्चमपरिच्छेदः)

इति कारिकया वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्वलक्षणं पतिपाद्य ध्वनिसिद्धान्तः सुदृढी कृतः ।

किञ्च रसादिलक्षणः प्रतीयमानो ध्वनिर्वाच्यसामर्थ्याक्षित एव प्रकाशते नतु शृङ्गारादिशब्देनाभि-
षाव्यापारवशादपि प्रकाशते, अथवा प्रतीयमानस्य रसादिलक्षणस्य ध्वनेः रसत्वन्निर्दिष्टित्वे रसदोष एव आपद्येत ।
प्रतीयमानस्य रसादिलक्षणस्य ध्वनेः प्रतीतिस्तु विभावादिमुद्देशेनैव रुदति तत्र शृङ्गारादिरुद्धरयानरेक्षणात् । अन्यथाः—

‘साक्षरा विपरीताश्चेत् राक्षसा एव केवलम् ।

सरसो विपरीतश्चेत् सरसत्वं न मुञ्चति ॥’ इत्यादि पद्ये रसप्रतीतेरापत्तेः ।

अथ चः—

“याते द्वरवतीं तदा मधुरिपो तदुत्तश्मपानतां
कालिन्दीतटरुढवञ्जुललतामालिङ्गय सौत्कण्ठया ।

तद्गीतं गुरुवाप्यगद्गद्गलत्तारस्वनं राघया
येनात्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥”

(ध्वन्यालोकलोचनम् प्रथमोद्घोतः)

इत्यादिपद्ये मधुरिपुरालम्बनविभावः, कालिन्दीतटउच्चोद्दीपनविभावश्च वयंते उत्कण्ठा च चवर्णागोचरीभूताःपि
उत्कण्ठाशब्देन नैव प्रतीयतेऽपि तु पूर्वसिद्धा चवर्णागोचरीभूता उत्कण्ठा तेन शब्देन केवलमनूद्यते । उत्कण्ठायाः
प्रतीतिस्तु लतालिङ्गनाद्यनुभावमुखेनैव सञ्जायते । तदुक्तं ध्वनिकृताऽऽनन्दवर्धनाचार्येणः—

“नहि केवलशृङ्गारादिशब्दमात्रमात्राणि विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये मनागपि रसवत्प्रतीतिरिति ।
यतश्च स्वामिधानमन्तरेण केवलेभ्योऽपि विभावादिभ्यो विक्षिप्टेभ्यो रसादीनां प्रतीतिः । केवलाच्च स्वामिधाना-
दप्रताति । तस्मादन्वयव्यतिरेकागम्यमभिधेयसामर्थ्याक्षितत्वेनैव रसादीनाम् । नन्वभिधेयत्वं कथञ्चित् इति तृतीयोऽपि
प्रभेदो वाच्याद् भिन्न एवेति स्थितम् । वाच्येन त्वस्य सहैव प्रतीतिरित्यग्रे दर्शयिष्यते ।” इत्यादिना ।

(ध्वन्यालोकः प्रथमोद्घोतः)

एवञ्च यथा लावण्यमवयवसंस्थानाभिध्वज्ज्वाचमवयवव्यतिरिक्तं धर्मांतरमेदमेव प्रतीयमानमपि वरादलङ्काररसादिरूपं
ध्वज्ज्वाचं वाच्यव्यतिरिक्तं पृथगेव विद्यते इति विभावनीयम् । लावण्यमवयवानां निर्दोषता भूषणयोगो वा नैव कथयितुं
शक्यते, यतः पृथङ्निर्वर्ण्यमानकाणत्वादोषशून्यशरीरावयवयोगिन्यामपि अलङ्कृतायामपि लावण्यशून्येयमिति
प्रतीतिः । अथ चातथाभूतायामपि कस्यांचित्लावण्यामृतचन्द्रिकेयमिति सहृदयानां व्यवहृतेः; अतो ध्वनेः प्रतीयमानस्य
वाच्यत्वकथनं हास्यास्पदमेव ।

तदेव प्रतीयमानं ध्वनिस्वरूपं काव्यात्मतया प्रसाधयितुं ध्वनिकृताऽऽचार्यानिन्दवद्धनेनैतिहासिकं विवेचनम्—

“कान्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥”

इत्यादिना प्रदर्शितम् ।

(ध्वन्या लो० प्र० उद्घोतः)

अयन्तदाशयः प्रतीयमानं यद्यपि त्रिरूपं वस्त्वलङ्काररसादिलक्षणं प्रतिभासते, किन्तु प्रतीयमानमात्रे प्रक्रान्ते तृतीयस्य रसादिध्वनेरेव काव्यात्मत्वमितिहासबलेन प्रक्रान्तग्रन्थतात्पर्यबलेन च सिद्ध्यति । वस्तुतो रस एव काव्यस्यात्मा वस्त्वलङ्कारध्वनी तु सर्वथा रसं प्रति पर्यवस्यत इति वस्त्वलङ्कारो केवलं वाच्यादुत्कृष्टो इत्याचार्याभिनवगुप्तपादैः समर्थितम् ।

कविकुलगुरुमहाकविः कालिदासोऽपि रघुवंशमहाकाव्यस्य चतुर्दशे सर्गेः—

‘तामभ्यगच्छद् रुदितानुसारी कविः कुशेधमाहरणाय यातः ।
निषादविद्धाण्डजदशनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥’
इत्यनेन रसं काव्यात्मतया प्रसाधयितुं प्रायतिष्ठ ।

वाल्मीकेः समित्कुशाहरणसमये परिभ्राम्यतो व्याधवाणविद्धस्य क्रौञ्चस्य दर्शनं समजनि । क्रौञ्चवियोगव्यथाविह्वला क्रौञ्ची व्यथमाना चापि तेन दृष्टा । तद्दर्शनोत्तरं वाल्मीकेः ऋषेर्मुखाच्छापमुक्ता छन्दोमयी वाणी प्रवाहिताऽमृतः—

‘मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिषुनादेकमवधीः काममोहिनम् ॥ (वा० रा०) इत्यादिना ।

नायकनायिकयोः सन्त्वे एव स्थायिभावो रतिः विप्रलम्भशृङ्गाररूपेण परिणमते । नायकनायिकयोः सम्मेलन-
विरहेऽपि अपेक्ष्यत एवोभयोः सापेक्षत्वमतो विप्रलम्भशृङ्गारेऽपि सापेक्षैव रतिर्विजृम्भते, किन्तुशोकस्थायिभावके
करुणरसे आलम्बनविभावनायकनायिकयोरेकतरस्य स्वर्गमे पुनर्मिलनाशाप्राप्तौ शोक एव स्थायिभावो निरपेक्षः
सन् समुज्जृम्भते, स एव करुणरसरूपेण परिणमते । ‘मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमि’ ति प्रस्तुतपद्ये क्रौञ्चद्वन्द्वमध्ये
एकस्य व्याधवाणविद्धतया तत्साहचर्यध्वंसेन विप्रलम्भशृङ्गारस्य स्थायिभावो रतिर्नाऽत्र प्रतीयतेऽपि तु करुणरसस्य
स्थायिभावः शोक आक्रन्दनाद्यनुभावानां चर्वणयाऽलौकिकस्थितौ हृदयसंवादादिक्रमेण रसरूपात्तेति । यतो महर्षिणा
वाल्मीकिना तादृशोऽलौकिकः शोक एव चित्तद्रुत्या नितरां समास्वादितः, स एव शोकास्वादः करुणरसानुभूतिः ।
यथा दुःखप्राचुर्ये निरायासं मुखारविन्दान्निष्पद्यते शब्दः, इत्यमेव करुणरसस्थितौ शोकप्राचुर्ये महर्षिमुखाच्छन्दोमर्या
वाण्याः प्रादुर्भूतिः । वस्तुतः करुणरसस्थायिभावः प्रस्तुतः शोकः नास्ति मुनेरपि तु क्रौञ्चस्य, किन्तु क्रौञ्चशोकोऽपि
ऋषिद्वाराऽऽस्वादयमानतयाऽलौकिकः, चित्तद्रुत्या समास्वादित आनन्दमयः सन् काव्यात्मरसो भवति । अतश्छन्दोमर्या
वाल्मीकिवाण्याः सारतया करुणरस एव तदात्मा तद्व्यङ्ग्यश्च विद्वद्भिर्निर्धार्यते । यद्यपि वाल्मीकिरामायणे :—

तं शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले ।

दृष्ट्वा क्रौञ्ची रुरोदार्ता करुणं खे परिभ्रमा ॥

(वाल्मीकिरामायणम्)

इत्यादिपद्येन सहचरस्य क्रौञ्चस्य बवः क्रौञ्चयाः क्रन्दश्च प्रतीयते । आचार्याभिनवगुप्तपादैस्तु स्वलोचमग्रन्ये,
सहचर्याः क्रौञ्चया वध एव ‘सहचरीहननोद्भूतेन’ शब्देन प्रदर्शितः । काव्यमीमांसाकृता राजशेखरेण चापि ‘निषाद-
निहतसहचरीकं क्रौञ्चयुवानमि’ त्युल्लेखेन क्रौञ्चावध एव निदिष्टः, तदा कथङ्कारं ध्वन्यालोकवृत्तिकृता, ध्वन्यालोक-
लोचनकृता, काव्यमीमांसाकृता च रामायणविरुद्धार्थप्रतिपादनं व्यधायीति विचारणीयमेव प्रतिभाति । वस्तुतो
मम मते ध्वन्यालोकग्रन्थस्य ध्वनिप्रतिपादने एव तात्पर्यमादधानरश्च ध्वन्यर्थमात्रमभिप्रेतम् । तच्चः—
‘हे निषाद ! (रावण) त्वं सीतारामयोः दुग्मयोर्मध्ये एकमर्थात् सीतां हतवान् अर्थाद्विनानादपि अधिकपीडां
तां प्रति विहितवानतस्त्वं लङ्काधिष्ठानप्रतिष्ठां नैव प्राप्स्यसि’ इत्यात्मकम् ।

एवञ्च ध्वन्यालोकवृत्तिकृता उवं विज्ञायैव रामायणस्य घटनां स्थानुकूलीकृत्य ध्वन्यर्थयोचितमुदाहरणं सञ्जग्राह । अत एव च महाकविः अलोकसामान्यं प्रतिभाविशेषं प्रकाशयितुमनाः शब्काव्ये वास्यादिव्यतिरिक्तं प्रतीयमानं प्रत्याययितुं प्रयतमानः संलक्ष्यते । किञ्च:-

“सुवर्णपुष्पां पृथ्वीं चिन्वन्ति पुरुषाश्चन्द्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

(ध्वन्या० १ उद्योतः)

इतिपद्ये सुवर्णानि पुष्प्यति इति सुवर्णपुष्पा तां सुवर्णपुष्पामित्यादिपदघटितवाक्यमसम्भारवार्थकमविदक्षितवाच्यं सद् ध्वनिसिद्धान्तं सम्पोषयति । यतोऽविवक्षितवाच्यध्वनिना पदार्थोऽभिहिते तात्पर्यशक्त्याऽन्वये च ज्ञाते वाचकसद्भावे-
नान्वयोपहनने सादृश्यवलेन सुलभसम्बद्धिसम्भारमाजनत्वं लक्षणा प्रतिपादयति । तस्याः प्रयोजनं व्यङ्ग्यं शूरकृत-
विद्यसेवकानां प्राशस्त्यमशब्दवाच्यत्वेन गोप्यमानं सन्नायिकाकुचकलशदुगलमिध चारुत्वं प्राप्नुवत् सद् ध्वन्यमानं
ध्वनिसिद्धान्तमेव पुष्पाति । अत्र प्रधानतया व्यञ्जकः शब्दः तत्सहकारितयाचाद्यो दिलस्तीति अमिघातात्पर्यारव्य-
लक्षणाव्यञ्जनाव्यापारेषु चतुर्विधेषु सिद्धेऽध्वन्यतमो व्यापारो ध्वनिसिद्धान्तसिन्धादेव निमज्जतीति विभावनीयम् ।

माक्तो ध्वनिरिति विप्रतिपत्तिस्तु दूरत एव निरस्यते व्यङ्ग्यप्राधान्ये ध्वनिरूपचारमात्रे भक्तिरिति विभागेन तत्र किमधिकं वक्तव्यन्तदुक्तं ध्वनिकृताः-

“भक्त्या विभक्तिं नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।

(ध्वन्या० प्र० उद्योतः) इति कारिकया सग्याह्यया ।

अपि च ध्वनिव्यतिरिक्ते विषये भक्तेर्दंशनेन यत्र नास्ति व्यङ्ग्यकृतं महत् सौष्ठवं तत्र नैव भवति ध्वनिः किन्तु
तत्रापि उपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्धयनुरोधप्रवर्तितव्यवहाराणां कवीनाम्:-

“परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्थान्तः परिमिलनगप्राप्य हरितम् ।

इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलता क्षेपवलनैः

कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति विसिनीपत्रशयनम् ॥”

(ध्वन्या० प्र० उद्योतः)

शतकृतवोऽवरुद्धयते सहस्रकृतवश्चुम्ब्यते ।

विरम्य पुना रम्यते प्रियो जनो नस्ति पुनरुक्तम् ॥

कुपिताः प्रसन्ना अवरोदितवदना विहसन्त्यः ।

यथा गृहीतास्तथा हृदयं हरन्ति स्वरिण्यो महिलाः ॥

मार्यायाः प्रहारो नवलतया दत्तः प्रियेण स्तनपुष्टे ।

मृदुकोऽपि दुःसह इव जातो हृदये सपत्नीनाम् ॥

परार्थे यः पीडामनुभवति मङ्गोऽपि मधुरो

यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः ।

न सम्प्राप्तो वृद्धिं यदि स भृशमक्षेत्रपतितः

किमिक्षोर्दोषोऽसौ न पुनरगुणाया मरुभुवः ॥

(ध्व० १, उ०)

इत्यादिपद्येषु क्रमशो वदति पदं प्रकटयति इत्यर्थपरं स्फुटीकरणप्रतीतिप्रयोजनमुपचारवृत्तिलक्षणा सम्पादयति; पुनरुक्तश्च

पदमनुपादेयमर्थं सूचयति ततोऽधिकफलशालित्वं प्रयोजनं भवति ध्वनितम्, तच्च नाधिकचमत्कारकमतो नास्ति
 ध्वनिरपितु तत्रास्त्येष लक्षणा, गृहीता इति पदमुपादेयत्वं बोधयति, हरन्ति पदञ्च पारतन्त्र्यं लक्षयति, तत्र सर्वत्र
 व्यङ्ग्यार्थप्राधान्याभावे ध्वन्यभावे विद्यत एव लक्षणा । दत्त इति पदञ्च फलवत्त्वं लक्षयति ततो नास्ति कश्चिद्
 व्यङ्ग्यार्थः । अनुभवति च पदं पीडावन्त्वं लक्षयतीत्यं दर्शं दर्शं कथङ्कारं ध्वनिसिद्धान्तो लक्षणाकुक्षिर्निक्षिप्तः
 सम्प्रेक्षितुमपि संलक्ष्येत समीक्षावद्भिर्विद्वद्भिरिति बिभावयन्तु सुधियः ।

तदुक्तं ध्वनिकृताः—

“अतिव्याप्ते रथाव्याप्ते न चासौ लक्ष्यते तथा”

इत्यन्तकारिकया ।

(ध्वन्या० प्र० उद्योतः)

अत एवाचार्याभिनवगुप्तपादा अपि— “इह चामिषेयानां बिभावानुभावादीनामभिनामूता रसादय इति लक्ष्यते,
 बिभावानुभावयोः कारणकार्यरूपत्वात्, व्यभिचारिणाञ्च तत्सहकारित्वादिति चेन्मैवम्” “ननु
 मा मूद् ध्वनिरिति भक्तिरिति चैकं रूपम् । मा च मूद् भक्तिध्वनेर्लक्षणम् । उपलक्षणन्तु भविष्यति; यत्र ध्वनिर्भवति
 तत्र भक्तिरप्यस्तीति भक्त्युपलक्षितो ध्वनिः । न तावदेतत्संबन्धोऽस्ति, इयता च किं परस्य सिद्धं ? किं वा नः त्रुटितम् ?”

(ध्वन्यालोकलोचनम् प्रथमोद्योतः)

इत्यादिपङ्क्तिजातेनाभिधादिप्रस्थानव्यतिरिक्तं ध्वनिप्रस्थानं सुस्पष्टं प्रतिपादयामासौ नान्नाधिकं किमपि
 वक्तुमावश्यकम् । इत्थं सर्वमाशयं ध्यायं ध्यायमेव ध्वन्यालोककृताऽऽनन्दबद्धनाचार्येण—

“कस्यचिद्ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् ।

लक्षणेऽन्यैः कृते चास्य पक्षसंसिद्धिरेव नः ॥

(ध्वन्यालोकः प्रथमोद्योतः)

इत्यादिकारिकया ध्वनिसिद्धान्तस्य समुन्मीलनं प्रदर्शितमित्यलं बहुविस्तरेण ॥

रसनिष्पत्ति-मीमांसा

डा. हरिदेव मिश्रः

गद्यशिक्षः

संस्कृत-शिक्षण-समितिः कीर्तिपुरस्य

शब्दार्थतरीरात्मकस्य काव्यस्य निम्नाब्त् प्राणप्रदं तत्त्वम् 'आत्मा' इति मीमांसायां साहित्यशास्त्रीयपरम्परायाः पर्यालोचनेनानुगूयते यदत्र निवारनरणिगेदात् केचिदन्वहारं केचिद् रीतिं केचिच्च छबिनि काव्यात्मतत्वेन प्रमाणयन्ति । भरतमुनिः प्रारम्भ कालक्रमेण समीक्षाभेदे विभिन्नशाब्दीषु नवीन-नवीनतरसम्प्रदायानामत्र समुद्भवः समजनिः । तथाचेदानीं प्रसिद्धिमुपागता निम्नाङ्किताः पट् सम्प्रदायाः-

- (१) भरतमुने रससम्प्रदायः (२) मामहोदध-रुद्रटादीनामलङ्कारसम्प्रदायः (३) दण्डिवागमयो रीतिसम्प्रदायः, (४) मुन्तकस्य बक्रोक्तिसम्प्रदायः (५) आनन्दवर्धनाग्निवगुप्तयोध्वनिसम्प्रदायः (६) क्षेमेन्द्रस्योचित्यसम्प्रदायः । अलङ्कारसर्वेष्वपि टीकाकर्त्रा समुद्रवन्वयेनापि सम्प्रदायसद्भावो वर्णितः ।

तत्रैषां गद्ये रसनिष्पत्तेर्मिमांसा प्रकृतनिबन्धविषयः । रसशब्दस्य प्रयोगः "दधानः कलशे रसम्" (ऋग्वेद-९।६३।१३) 'रसो वै सः' रसं हृद्येयं लब्धवानन्दी भवति (तैत्तिरीयोपनिषत्-२, ७) इत्यादौ संस्कृतशाङ्गयस्य प्राचीनतमेषु ग्रन्थेषूपलभ्यते । अथापि साहित्यशास्त्रीयतत्त्वरूपादधारणस्य सर्वप्रथमं धेयो भरतमुनिरेव गजते । राजशेखरेण तु सर्वप्रथमं रसरस्योपदेशो ब्रह्मणा नन्दिवेश्वराय प्रदत्त इति प्रत्यपादि परन्तु नन्दिवेश्वर-प्रतिपादितरसतिष्ठान्तो नेदानीं दृष्टिपथमधिरोहति । सम्प्रति साहित्यसमालोचनाजगति समुपलभ्यमानप्राचीनतमो रसतिष्ठान्तः भरतमुनिप्रवृत्ति एवेति नात्र सन्देहावकाशः । तेन हि स्वकीयनाट्यशास्त्रेनिदिश्यते "रस इति कः पदार्थः ? उच्यते-आस्वादयमानत्वात् कथमास्वादयते रसः ? यथा हि नानाव्यञ्जनसंस्कृतमन्नं भुञ्जाना रसानास्वादयन्ति सुमनसः पुरुषा हर्षादींश्चाधिगच्छन्ति, तथा नानामावागिनयव्यञ्जितान् वागङ्गसत्त्वोपेतान् स्थापिभावान् आस्वादयन्ति सुमनसः प्रेक्षका हर्षादींश्चाधिगच्छन्ति" (नाट्य. प्र. ६) एवमेव तत्रैव "नहि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते" (नाट्य ६-३२) एतन्मतमनुसरन् विश्वनाथः साहित्यदर्पणे-

"वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ।

स्थाकारवदभिज्ञत्वेनायमास्वादयते रसः"

इत्यादिना रसस्वरूपम् आस्वाद्यं ब्रह्मानन्दस्वरूपं च प्रतिपादयति रसः । एवमेव मम्मटोऽपि पानकराग्यायेन चर्चयमानः
... ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन् आलीकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिषोरसः" इत्यादिना रसस्यास्वादरूपम् अनुभूतिविषयत्वं च वर्णयति स्म ।

सोऽं रसशब्दः खलु मधुराम्ललवणकटुकपायित्तभेदात् पाद्विषयं भजमाने रसनाग्राह्ये गुणविशेषे मुख्यं वृत्तिमाश्रित्य प्रयोगप्रवाहं विधत्ते । आस्वादयत्वसाम्यात् पुनरयं शब्दो विभावानुभावसञ्चारिसंयोगान्निष्पन्ने काव्यात्म-

लोष्टिविनिष्पत्तिविशेषेऽप्युपचारमहिम्ना प्रयुज्यते । तत्रास्य रसस्य निष्पत्तिसम्बन्धे 'विभावानुभावव्यभिचारि-
संयोगादसनिष्पत्तिः' इति भरतसूत्रमेव काव्यालोचनाजगति सुप्रसिद्धिं विभति । सूत्रस्यास्य बहवश्चिरन्तना
व्याख्याकर्तारोऽभूवन् । एतत्सूत्रघटकसंयोगपदस्य निष्पत्तिशब्दस्य च व्याख्याभेदमाश्रित्य विविधवादा समजनिपत ।
तेषु सुप्रसिद्धैश्चतुर्भिः— मट्टोल्लट— श्रीशङ्कुमट्टनायकामिनवगुप्तपादैः क्रमेण भीमांसा—न्यायसाहचर्यवेदान्त
शास्त्रपद्धत्या चतुर्धा कृता व्याख्या साहित्यालोचकानां विशेषतो मनीषाहितां भवते । तत्र मट्टोल्लटो भीमांसादर्शन-
माश्रित्य रसनिष्पत्तिविषये उत्पत्तिवादम्, श्री शङ्कुको न्यायदर्शनमवलम्ब्यानुमितिवादम्, मट्टनायकः साहचर्यदर्शन-
माश्रित्य भुक्तिवादम्, अमिनवगुप्तश्चवेदान्तशास्त्रसरणिमाश्रित्याभिव्यक्तिवादम् समर्थयन्तो रससिद्धान्तमूलसूत्रमिदं
व्याख्यातवन्तः ।

एगिराचार्यैः समुद्भावितानां रससूत्रव्याख्यानप्रकाराणां विवरणप्राक् बाधयार्थं ज्ञाने पदार्थशास्त्रे पारणतया
सूत्रान्तर्गतानि विभावानुभावव्यभिचारिपदानि व्याख्यायन्ते । इह जगति लोकव्यवहारे यानि ललनादीन् यदलङ्घ्य
नायकगता रत्यादयो भावा भाविर्भवन्ति ताभ्यामस्मन्कारणत्वेन, आभिर्भूतेषु च तेषु रत्यादिभावेषु तेषां चन्द्रोदयादीनि
परिपोषककारणत्वेन, यानि च रत्यादिजन्यकायिकबाह्यिकमानसिकभेदेन नानाविधानि षटाक्षभुजोत्प्रेषकाकृतः प्रभृतीनि
तानि कार्यत्वेन, यानि च रत्यादिकार्याणां श्रुतिजनने सहायकभूतानि तानि च सहकारिकारणत्वेन व्यपदेश लभन्ते ।
इमान्येव रत्यादिभावानां कारणकार्यं तद्गणिकारणानि यदा दृश्यकाव्येष्वभिनीयन्ते श्रव्यकाव्येषु वा पठ्यन्ते तदा तानि
क्रमेण विभावानुभावव्यभिचारिभावपदानि धेयतां भजन्ते । तत्र रत्यादिस्वयिभावानां प्रादुर्भावकं कारण-मालम्बनविभावः,
परिपोषक कारणमुद्दीयनविभावः, कार्यमनुभावः, सहकारिकारणं व्यभिचारिभाव इत्येव रूढेण व्यवहृयते । अत्रैवं षट्का
समुदेति यत् कारणादिशब्दसत्त्वे कथं विभावादिनूतनसंज्ञा विधीयते ? तत्समाधानन्तु सामाजिकनिष्ठरत्यादीनां-
माराधनत्वेन ज्ञातेषु सीतादिषु कारणत्वमसम्भवीति तेषु न तथा व्यवहारः, विभावादीनाञ्च विभावानां प्रभावना-
सञ्चारणाऽऽरब्ध व्यापारत्रयवत्वात् तथाविधसंज्ञा रसज्ञैरङ्गी क्रियन्ते । तेषाञ्च व्यापाराणां यथाक्रमं रत्यादीरोषत्
प्रकाशः, स्फुटतरः प्रकाशः, स्फुटतमः प्रकाशश्च फलं मन्यते । एवमेव भावानां चित्तवृत्तिविशेषाणां क्षणिकत्वेऽपि
वातातन ह्या सूक्ष्मरूपेण विरावस्थानाद्रत्यादीनां स्थायिभावत्वमास्थीयते ।

अथ च मट्टोल्लटानिमित्तमरतप्रोक्तसूत्रव्याख्या प्रस्तुयते । अमिनवगुप्तपादाचार्येण स्वकीयाभिनवभार-
त्यां रसनिष्पत्तिसम्बन्धे मट्टोल्लटमतोल्लेखो विहितः । अनेनैव सम्भाव्यते यदेतेनापि नाट्यशास्त्रोपरिषादि पद्याद्या
निरमायि या सम्प्रति नोपलभ्यते । भरतप्रोक्तस्य रससूत्रस्य व्याख्यातृषु मट्टोल्लट एव प्रायः सर्वप्रथमो व्याख्याता ।
अयं हि रसोत्पत्तिवादस्य प्रवर्तकः । पूर्वमेव विद्यमानस्य वस्तुन सामग्रीसन्निधानमहिम्ना स्वरूपलभ एवोत्पत्तिशब्दार्थः ।
मतेऽस्मिन् रससूत्रान्तः पाति संयोगपदं सम्बन्धत्रयमवगमयति उत्पाद्योत्पादकभावस्वरूपम्, गम्यगमकभावस्वरूपम्, पोष्य-
पोषकभावस्वरूपञ्च । एवमेव रससूत्रस्य निष्पत्तिशब्दोऽपि उत्पत्तिसक्षणम्, प्रतीतिसक्षणम्, पुष्टिसक्षणञ्चाप्यर्थं
बोधयति । इत्यञ्च स्थायिभावानां विभावादिभिः सहोत्पाद्योत्पादक भावसम्बन्धात्, अनुभावादिभिः सह
गम्यगमकभावसम्बन्धात्, व्यभिचारिभिः साकं पोष्यपोषकभावसम्बन्धात् रसस्य क्रमेणोत्पत्तिः प्रतीतिः परिपुष्टि-
श्च भवतीत्येतन्गते रससूत्रार्थः फलति । तत्र विभावंलननोदयानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणं रत्यादिरूपः रत्यादिभाषो
जायते । अनुभावैः कटाक्षादिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः स क्रियते । व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिकारणं परिपोष्यते
स चैवं विधो रसः साक्षात्सम्बन्धेन रामादाबनुकार्य एव तिष्ठति । नतंके रामदीनामनुकार्याणां देयमुषादिरमान्ताया
विद्यमानत्वेन रामरत्नादीनामारोपो भवति । अत एवैवमारोपषादमपि कथयन्ति । एवञ्च शीताविधिविणी रामरतिर्बैरतु-
गत्याऽविद्यमानाऽपि तद्रूपताऽनुयन्धानवलेन नतंके स्थितेव प्रतीयमाना सामाजिकेष्वलौकिकचमत्कारमप्यन्ती रसपद-
वाच्यतां भजते । अत्रमते एतादृशो भ्रम एवावन्दानुभूतेः कारणम् सामाजिकानां रसानुभूतिः कटादीनां रसपदमेव
जायते ।

इदमत्र विभावनीयम्—रामनिष्ठाया रतेनसंकगतत्वेनारोपिता प्रतीतिः सामाजिकेद्वैकीक चमत्कारं समर्पयतीति वचो न विद्वन्मनोग्राहितां भजते यतोऽन्यत्र निष्ठाया रतेऽन्यत्र चमत्कारोत्पादनासम्भवेन सामाजिके चमत्कारोत्पत्त्यभाव एव स्यात् । किञ्च अनुकार्ये रामादौ रसः, तेषां जगत्यभावेन तन्निमित्तकेनाग्निनयेमा- भिनेतृष्वपि कथं रसोत्पत्तिः । एवमादिकारणाद् गृह्योत्पत्तिरुक्तं रससूत्रस्य व्याख्यानं सहृदयानां परिपोषण नात्मिति ।

रसविवेचनप्रसङ्गेऽभिनवभारत्यामेव रससूत्रव्याख्यातृणां मध्ये श्रीशङ्कृवस्यापि नामोत्पत्त्यो द्दिष्टे । अनेनापि भरतनाट्यशास्त्रोपरि प्रायः कापि व्याख्या निर्मितेति तत एवावस्थीयते । नैयायिकोऽयं रसस्यानुमितिवादस्य प्रवर्तकः । अत्र मते रससूत्रान्तः पाति संयोगपदं स्थायिनां विभावादिभिः समम् अनुमाप्यानुमापकभावात्मकं सम्बन्धं बोधयति । स्थायिभावोऽनुगाप्यो विभावादस्तरस्यानुमापकाः हेतवः । धूमो यथा तादित्यतरय पर्वतरथानलस्यानुमापकवस्तुत्वं विभावादयोऽपि तद्व्यतरय स्थायिभावस्यानुमापकाः । एवमेव रससूत्रघटक निष्पत्तिपदमप्यनुमितिलक्षणसम्यग्भरणमिति । एवञ्चास्मिन् मते विभावानुगावव्यभिचारिभिः (स्थायिभावानाम्) अनुमाप्यानुमापकभावसम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिः । रसस्यानुमितिरिति सूत्रार्थः फलति । अनुमानाकारश्च— नटे 'रामोऽयं रीताविषयकरतिमान् रीतादया- र्थकविगादिसम्बन्धित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽहम् । अत्र सामाजिकः स्वेषु विद्यमानया वासनयाऽनुमिति साहाय्येन रसानुभूतिः क्रियते । अत्रेयं शङ्का समुदेति—रीताविषयिण्या रतेराश्रयो वस्तुतोऽनुवार्धो राम एव प्रमाणप्रतिपक्षः नटे तु तादृशरतेरभाव एव प्रामाणिक इति साध्याभाववति पक्षे साध्यमनुमातुं कथं शक्यते ? न हि धूमेन निर्वह्निके पर्वते वल्ले रत्नमानस्य प्रमातृत्वं कैश्चिदङ्गीक्रियते ? शङ्कामिमां समाधातुं श्रीशङ्कृवो नटे 'रामोऽयमिति सामाजिकानां ज्ञानमभियसनो लोके सगुलम्यमोक्ष्यः सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यलक्षणेभ्यो ज्ञानेभ्यः सर्वथा विलक्षणमेव चित्रे तुरग इति ज्ञानकल्पमुदेतीति स्वीकुरुते । यथा हि नटेऽनुकार्यमधिकृत्य 'राम एवायम्, अयमेव राम' इत्याकारकमवधारणात्मकं ज्ञानं स सामाजिके नोत्पद्यते । नापि 'न रामोऽयमिति परिवर्तिन्यां बाधबुद्धौ सत्याम् 'रामोऽयम्' इत्याकारकं मिथ्याज्ञानं प्रादुर्भवति । नैव खनु 'रामःस्यावाद्न साध्यम्' इत्युभयकोटयवगाहनात्मकं संशयज्ञानमाविर्भवति । नापि 'रामसदृशोऽयम्' इत्याकारकं सादृश्यज्ञानं समुदेति । तस्मोदतेभ्यो विलक्षणैव 'चित्रे तुरगः' इति स्वरूपा प्रतीतिस्तत्र जायते । चित्रापिते तुरगे यथा 'तुरग एवायम्, अयमेव तुरग' इति । न तुरग इत्युत्तरकालमाविनि बाधे सत्यपि 'तुरगोऽयमिति' ति 'तुरगः स्यान्न वायमिति' ति 'तुरगसदृशोऽयमिति' ति च सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणैव प्रतीतिः प्रादुर्भवति तदवदत्राप्यनुकर्तारि नटेऽप्यनुकार्यस्य जायमाना प्रतीतिः सर्वथाऽवैकीकत्वेव परिपृक्षति । विद्वद्वाच नटेनाभिनीयमाना अनुगावादयो यद्यपि कृत्रिमास्तथापि शिक्षाऽभ्यासोपरकृताग्निनयनपुष्पमहिम्नाश्च त्रिमत्त्वेनैव सामाजिकानां प्रतीतिपथमवतरन्तः परोक्षमपि स्थायिभावमनुगापतिं संस्थाः प्रवर्धति । सा चैयमनुमिति रश्मिनान्तः पातितया वस्तुसौन्दर्यमहिम्ना लौकिकानुमतिविलक्षणा सती सहृदयानां हृदि लोकोत्तरमानन्दं समर्पयतीति रतेरनुमितिरेव रसनिष्पत्तिरिति श्रीशङ्कुकः ।

बाधेऽस्मिन् विवेचनीयो विषयः—१—यथा पर्वते धूमदशनेन बहेरनुमाने कृतेऽपि बहूनेरत्नताऽनुमानेन प्राप्तुं न शक्यते, एवोत्रानुक्तं नटादिषु रसानुमानेऽपि तन्निमित्ता प्रेक्षकाणां कथं रसानुभूतिः (२) संज्ञातवाधश्च सामाजिकस्य निरुक्तानुमितिविद्वेऽपि रसास्वादादसं साक्षात्कारोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्ति (३) रसानुभूतिः प्रत्यक्षा रसानुभूतिमूला च, न साऽनुमानेन साध्या एवमादिदोषग्रस्ततया मतमिदं विद्वन्मनोरञ्जनायात्मिति ।

भरतप्रोक्तसूत्रव्याख्यातृषु गृह्यायकोऽन्यतमः । अयं हि रसमुक्तिवादस्य प्रवर्तक आचार्योऽस्ति । तन्मते रससूत्रान्तः पाति संयोगपदं भोज्यभोजकभावसम्बन्धं बोधयति निष्पत्तिपदञ्च भुतिलक्षणसम्यग्भरणमिति । तथा च स्थायिभावानां विभावानुमावव्यभिचारिभिः सह संयोगात्—भोज्यभोजकभावसम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिः—रुक्तिरिति रससूत्रार्थः फलति । अस्मिन् व्याख्याने काव्ये नाट्ये च रसप्रतीतिसम्पत्तये त्रिविधो व्यापारः परिवर्त्यते त्रिभिधा भावकत्वम्, भोजकत्वञ्च । तदुक्तम्—अभिधा भावना चैव तत्त्वोमीवृत्तिरेव च त्रिदिशेषु व्यापारेषु त्रिभिधा शब्द-

व्यापारः, भावकत्वञ्चायं व्यापारः, भोजकत्वञ्च सचेतसां मानसो व्यापारः । तत्राभिप्राया शब्दशक्त्या प्रथमं काव्यवाक्य-
ज्ञानं पदानामर्थः भावकत्वञ्चापारेणागम्यत्वादिरसप्रतिकूलं ज्ञानं प्रतिबध्य कान्तात्वादिरसानुकूलधर्मपुरस्कारेणो-
स्थाप्यन्ते । एवं रागरीतदेशकालवयोऽवस्थादिषु साधारणीकृत्येषु भावकत्वव्यापारो विरमति । तदानीं सीता सामान्यतः
कान्तात्वेनैव रूपेण प्रतीतिमवगाहते । रामः सामान्यतः नायकत्वेनैव रूपेण बोधविषयी भवति । रामनिष्ठा सीताया
रतिरपि पारिगृह्य परित्यज्य सामान्यतो रतिस्वैर्भाव रूपेण सहृदयानां हृदये प्रतीतिमुपैति । भोजकत्वव्यापारस्य
महिम्ना रजस्तमसोनिगीर्णयोः सतोः सत्त्वमात्रजनितेन निजचिरस्यभावनिवृत्तिदिश्रान्तिलक्षणेन साक्षात्कारेण
भावतोऽनीतः साधारणात्मा रत्यादिस्थायिभावः सामाजिकः गुह्यते । अत एव काव्यास्वादलक्षण आनन्दप्रवाहो
ब्रह्मानन्दसहोदरत्वेन वर्णितो भट्टनायकेन । इदमत्रावधेयम्—ब्रह्मास्वादलक्षणादानन्दोत्थासात् काव्यास्वादरूप आनन्दो-
त्थात् इदमेव बलक्षणं यत् ब्रह्मास्वादे सर्वविषयाह्वान्यन्तरविषयराशिदिनाशत् इह रात्रं प्रकाशते । काव्यास्वादे तु
इतरविकल्पविलोपे सत्यपि स्वास्वरूपावरधानप्रशङ्चानन्दप्रकाशो विधिधैः स्थायिभावं सम्बलितः सन् तत्तदाकारेण
प्रतीतिपथमवतरति । अत एव काव्यास्वादलक्षण आनन्दप्रवाहो ब्रह्मास्वादसहोदरत्वेन न तु ब्रह्मास्वादाभिन्नत्वेन
वर्णितो भट्टनायकेना एवञ्च स्थायिभावानामेतादृश आस्वाद एव रसनिष्पत्तिरिति भट्टनायकस्य मतम् ।

इदमत्र विवेचनीयम्—(१) भट्टनायकेन रसास्वादप्रक्रियासौकर्यायं ये त्रयो व्यापाराः (अभिप्राया भावकत्व—भोजकत्व-
लक्षणाः) परिकल्पितास्तत्र भावकत्वभोजकत्वलक्षणस्य व्यापारद्वयस्याङ्गीकारे प्रमाणाभावः (२) साक्षात्कारस्य
तयोविषयत्व (सत्त्वोद्भेदादिरूपत्व) कल्पने प्रमाणाभावः (३) अत्र मते सर्व एव विभावादिर्भावकत्वव्यापारेण
भावारणीकृतः सन् सामाजिकानां चेतःसु प्रतिष्ठते । ततः सामाजिकमनःसु बाधनारूपेणादरिपताय स्यादभावस्याङ्गी-
कारो नावश्यकः । एवञ्च निर्वासनानां जरन्मीमांसाकादीनामपि रसास्वादनप्रसङ्गः इति भट्टनायकमतमपि
सहृदयसन्तोषाय न पर्याप्तम् ।

रससूत्रस्य व्याख्यातृष्वन्यतमोऽभिगवमुत्पाचार्यः प्राक्तनानामाचार्याणां व्याख्यानेषु समुपलभ्यमानां विदुर्ज्ञति निरस्य
तत्र विराजमानान् गुणाश्च संगृह्य भरतश्रोतारगसूत्रस्य व्यख्यां व्यदधात् । भरतसूत्रस्यैतदीयं व्याख्यानं रसाभििव्यक्तिवादं
प्रतिष्ठायति । मतेऽस्मिन् रससूत्रान्तः पाति संयोगपदं व्यङ्ग्यञ्जकसम्बन्धवगमयति । निष्पत्तिपदञ्चाभिव्यक्ति-
लक्षणमर्थं बोधयति । इत्यञ्च स्थायिभावानां विभावादिभिः सह व्यङ्ग्यञ्जकभावसम्बन्धात् रसस्याभिव्यक्तिरिति
रससूत्रार्थो भवति । अत्र वासनारूपेणावस्थितो रत्यादिस्थायिभावो व्यङ्ग्यः विभावादयो व्यङ्ग्यवा इति प्रतीमते ।
मतस्यास्य सारांशः यदा सामाजिकाः काव्यान्याकणयन्ति नाटकादीनि वा पश्यन्ति तदा तत्र वर्णिता रत्यादेः
स्थायिभावस्य कारणकार्यसहकारिणो ज्ञानद्वारेण सहृदयहृदयं प्रविशन्ति । तत्र तेषां व्यक्तिविशेषसम्बद्धा रामत्वादिधर्मा
सामाजिकरुचिण्यसहृदयत्वसहृदयभावविशेषमहिम्नाऽपीहन्ते । तदा ते विभावानुभावव्यभिचारिपदव्यपदेशं लभन्ते ।
एवं रामादयनुत्पत्तिर्भावाः (विभावादयः स्थायिभावश्च) वैशिष्ट्यविरहिताः सन्तो निर्बैयक्तिकरूपेण समुपतिष्ठन्ते
व्यञ्जनवाव्यापारश्च सामाजिकस्यात्मानन्दाच्छादकमज्ञानं निवर्तयति । अज्ञाने दूरीभूते सति सामाजिकस्य परिमित-
प्रमाणात्त्वादिका निजधर्मा अपि विलुप्यन्ते । तद्गतायां सामाजिकात्मानन्देन सहानुभूयमानः, पूर्वज्ञात्वादेव संस्काररूपेण
स्थितो रत्यादिस्थायिभावः एव रसः । यथा हि शरावादिना पिहितो दीपः शरावादिविनिवृत्तौ सत्यां सन्निहितान्
पदार्थान् प्रकाशयति स्वयञ्च प्रकाशते । एवमात्मचेतन्यमज्ञाने विनिवृत्ते विभावादिबंधलितान् रत्यादिस्थायिभावान्
प्रकाशयति स्वयञ्च प्रकाशते । इत्थमभिनवगुत्ताचार्यग्रन्थरवाररयेन भग्नावरणचिद्विशिष्टो रत्यादिः स्थायिभावो
रस इति स्मृतम् । मतमिदमद्यत्वेऽपि सर्वैरेव साहित्यतत्त्वज्ञैः गृह्यते, स्वीक्रियते च ।

संस्कृत भाषायाः स्वरूपं तन्महत्त्वञ्च

डा. रामचन्द्र भट्ट

संस्कृत शिक्षण समिति, कोतिपुर

का नाम संस्कृत भाषा कि तस्याः स्वरूपम् ? महत्त्वञ्चेति जिज्ञासायामत्र विदुषां पुरस्तात् स्वविचारमुपस्थापयामि । नाविदितमत्र संस्कृतभाषानुरागिनिशाम सुधीयाम् । यत् महावदिना दण्डिना रच्यत काव्यादर्शे “संस्कृतं नाम त्रीवागन्वाख्याता महर्षिभिः” रितुद् घोषितम् । प्रथमतो वृन्दारनवृन्देभ्यो निःसृतेयं देवीवाग् क्रमशो लोकेऽवतीर्णा सती, अमरवाणी, “गीर्वाणवाणी” इति नाम प्राप । यस्याः महर्षिभिरपि महिमोद्गीयते । भूतले विद्यमानेषु सर्वास्वप्ति भाषासु संस्कृतभाषा प्राचीनतमा सुसंस्कृता परिष्कृता च । (सम् पूर्वकृष्णलोत्तः प्रत्ये वृते संस्कृतपदं निष्पद्यते । संपरिभ्यां करोती भूषणे अटाध्मायाः (६।१।१३७) सूत्रेण सम् परि-उपसर्गाभ्यां नुक्तात् कृष्णतोर्भूषणेऽर्थे सुडागामो भवति । तेन भाषायाश्चर्या नाम्नैव सुसंस्कृतत्वं सुपरिष्कृतत्वं च सिद्धं भवति । अन्ये केचन अमुं संस्कारनुक्ताभावेति निगदन्ति । प्रवृत्तिप्रत्यय विभागाख्यनुक्तत्वादपि इयं संस्कृतभाषेति साधु मन्तव्यमेव) ।

संस्कृतमाभाषायाः स्वरूपं द्विविधम्-वैदिकं लौकिकञ्चेति । वैदिकसंस्कृताद् लौकिकसंस्कृतं सरलम् । वेदभाषाऽपीरूपेयेति केषांचन मते वैदिकसंस्कृतमीश्वरप्रणीतत्वञ्जनभाषायां प्रयुक्तं नारीदिति । कतिपये संवभाषा (वैदिकभाषा) विकासमावलयन्ती सती लौकिकसंस्कृतभाषा सञ्जातेति मन्वते । इत्थं संस्कृतभाषा कठिन संघटनातः सरलसंघटनांप्रति प्राप्रेत्यनुमीयते ।

ऋग्वेदसंहितायाः (मं. ८-१००-११) “देवीं वाचमजनयन्त देवारतां विश्वरूपां परावो वदन्ति, सानो मन्द्रेषमूर्जं दधाना घेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु” मन्त्रेणानेन तथा ऋग्वेदीयकीर्तिब्राह्मणस्य “पथ्या रचस्ति, तस्माद् उदीच्यां दिशि प्रजाततरा वागउध्यत,” इत्यादि वाक्येन च संस्कृतं देवोत्पादिता वागिति व्यज्यते ।

गीर्वाणवाण्याः संस्कृतमिति पर्यायवाचिनाम्नः समुदाहरणन्तु रामयणकालादारभ्यैव श्रूयते । यथा-वाल्मीकि-रामायणस्य सुन्दरकाण्डे “वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम्” इति । संस्कृतभाषा वेदाविर्भावकालादारभ्य जनभाषाऽसीत् । तत्र भवतो यास्कस्य निरुक्तग्रन्थे ‘भाषायासम्बन्धायञ्च’ (मि. १/४) इति सूत्रपठितभाषापदेन तथा पाणिनेः भाषायां सदवसन्नवः (अष्टो ३।२।१०८) इत्यनेन च ज्ञायते यत् तदानीन्तने समये संस्कृत भाषाया भाषापददेनैव व्यवहार आसीत्, पातञ्जलमहाभाष्ये (२।४।१६) कयोश्चिद् वैयाकरणरूतयोः संवादे यथा (वैयाकरणः- वो ऽस्य रथस्य प्रवेता) सूतः- आनुष्मन् अस्म रथस्य प्रजिता । वैयाकरणः- अपशब्दः सूतः- प्राप्तिज्ञो देवानां प्रियः न तु इष्टिः- ईष्यते एतद् रूपमिति । वैयाकरणः- अहो खल्वेन दुरुक्तेन बाध्यामहे । सूतः न खलु वेजः सूतः सुचतेरेव सूतः यदि सुचतेः कृत्वा प्रयोक्तव्यादुःसूतेगेति वक्तव्यम् । इत्यदिना संस्कृतं जनभाषा ऽऽसीदिति सुस्पष्टं भवति ।

राज्ञो भोजस्य समये च संस्कृतभाषा सम्भाषणे प्रयुक्ताऽऽसीदिति राजकीयेतिहास प्रमाणम् । भोज-प्रबन्ध-ग्रन्थाच्च तथावगम्यते ।

संस्कृतादेव प्राकृतभाषाया उत्पत्तिरिति बहूनां सम्मतम् । प्रकृतिर्नाम संस्कृतम् । ततः उत्पन्नं प्राकृतम् । तच्च महाराष्ट्री शौरसेन्यादिभेदेनाष्टषा स्मरन्ते । पश्चात् प्राकृतभाषायाः प्रचारसमये प्राकृतभाषातीमुपमा भाषायाः भेददर्शयामेव एषा संस्कृतपदेन व्यवहृता । संस्कृतभाषायाः सर्वश्रेष्ठत्वविषये नास्ति सन्देहलेशावसरः । इयं खलु भारोपेयीभाषापरिवारमध्ये ज्येष्ठाश्रेष्ठा च । कतिपयमारोपीयसमकालिका हिट्टाइट्यादयो भाषा विलीनाः । परन्तु इयं संस्कृतभाषा अद्यापि सजीवा तिष्ठति । यतो हि इयं देववाणीसद्भावेन सनातनत्वाच्च अमरवाणीति अन्वयमिषिधानं सन्धत्ते । अस्याः पुनः समस्ताऽऽर्षभाषाणामुत्पत्तिस्थानत्वात् तथा ग्रीक्लैटिनजर्मनादिभाषाणांश्च ज्येष्ठभूतत्वाद् भातृभूतत्वम् । प्राचीनत्वेन गृहीता पारसीयानां 'जिन्दादेरत' धर्मग्रन्थस्य 'जिन्दा' संज्ञिकाऽपि भाषा संस्कृतादेव निःसृतेति केषांचिन्मतम् ।

संस्कृत एव आर्यजनानां मूलनिषयः समाहिताः । चत्वारो वेदाः, उपवेदाः, षडङ्गानि, आगमग्रन्थाः धर्मशास्त्राणि, नीतयः, कामशास्त्रादयोऽन्ये च विविधा हिन्दूग्रन्थाः संस्कृतभाषायामेवोपनिबद्धाः इति नादितितं सर्वेषाम् ।

हिन्दूवाङ्मये विशेषतः रामायणमहामारतग्रन्थयोर्महत्त्वं केन नाऽवगम्यते । यत्र हिन्दूनां समस्तं प्राक्तनं वैश्वं विराजते । इत्यवगम्यते यद् संस्कृते एव अस्माकम् आदिमं साहित्यं वर्तते यस्मिन् ज्ञानविज्ञानधर्मकम् संस्कृतिसभ्यतादयः प्रकाशन्ते । इतीदं निमाल्य-श्री ५ सम्राजां वीरेन्द्रवीरविक्रमशाहदेवपादानां संस्कृतसुन्दरिषेय-मुक्तिः स्याः नेपालीभाषारूपान्तरम् यद् "प्राचीनपूर्वोपसभ्यतायाः ज्ञानं संस्कृतभाषायां सुरक्षितं तेन हिन्दूराष्ट्र-नेपालेऽस्या । गौरवपूर्णं स्थानं विद्यते । संस्कृतवाङ्मयस्थितिधननुसन्धानकुञ्चिकया सनुद्घाटय सर्वसाधारणजनानां वृत्ते सरलभाषायां देशवासिनां गृहद्वारे तथा अन्ताराष्ट्रियजगति चास्य प्रकाशः प्रापणीय प्रसारणायश्चेति (हंमवती २०३१) सर्वथा युक्तं सङ्गच्छते ।

पदि वयं संस्कृतभाषां नाधायीम तदाऽऽत्मनः पुरातनमितिहासं ज्ञानविज्ञानमपि नावगन्तुं शक्नुमः । यद्यपि भूमण्डलस्य विभिन्नासु भाषासु संस्कृतग्रन्थानामनेकेऽनुवादाः सन्ति, तथापि यथा मूलग्रन्थाध्ययनेन वरदापि विषयस्य यथा यथार्थज्ञानं भवति न तथाऽनुवितग्रन्थेभ्यस्तथा तेषामभ्यासेन वा ।

सम्प्रति सर्वत्र स्वराष्ट्रे राष्ट्रान्तरे च जनसंख्याधनत्वाद, वैज्ञानिक प्रविधेश्च कारणाद् देशे देशे जने जने चाऽऽर्थिकसमस्याया एव प्रश्नः सम्मुखम् आपतति । तन्निराकरणाय साम्प्रतम् अनेक-शिल्पादीनां वैदेशिक भाषाणाञ्च ज्ञानम् अपेक्षितम्, तथापि देशान्तरीयकला प्रविधिज्ञानार्जेन साकः हिन्दूजातीयानां प्राप्तनक्षिप कलायाः एतिह्यस्य तथा स्वसंस्कृतेष्व ज्ञानाय संस्कृतवाङ्मयस्य शिक्षणन्तु आवश्यकमेव प्रतिभाति ।

बहोः कालात् पूर्वं (सिकन्दरसम्राजोभारतरथाक्रमणात्परम्) तत्कालीनहिन्दूनां शासन एदति मुत्सयो गुणग्राहिणः पाश्चात्यविद्वांसोऽपि संस्कृतस्य सारगर्भिततां दृष्ट्वाऽमुमनुशीलितवन्तः ।

आङ्ग्लेषु सरविलियन जोन्सः (१७४६-१८ ई.) महोदयस्य नाम विख्यातमस्ति येन भारते संस्कृतभाषायाः साहित्यस्य च सम्पत्तयः गीलनमनुष्ठितम् । प्रकाशितश्चाऽभिज्ञान-शाकुन्तलाऽनुवादः । तेषु कोलब्रूकनामाङ्ग्ल-विद्वान् च विशिष्यते येन विदेशे संस्कृताध्ययनस्य सूत्रमुपन्यतम् । तथैव संस्कृतस्योपादेयताभावकस्य, प्रमुदिता एलेकजेडर-हमिल्टन, -श्लेगल, -गेटे, -मैक्समूलर-व्यूहलर, -विलहर्न-प्रभृतयोऽनेके विद्वांसः संस्कृताध्ययने सत् प्रचारे प्रसारे च प्रशंसनीयं कार्यं कृतवन्तो दृश्यन्ते ।

आयेर एण्टनी महोदयेन तु संस्कृतस्य सारगर्भिततामवलोक्य कथितमस्ति यद् "निश्चयमपि संस्कृतं मानवजातेविकासस्य मूलस्रोतो मानवजातेः प्राचीना सम्पत्तिश्च या ग्रीकसाहित्यमप्यतिशेते" ।

अनेनैव प्रकारेणाऽस्मिन् क्षेत्रेऽतिप्रशस्यं कार्यं कृतवतां टेलर-कर्जन-टाम्ल-सरमिजिइस्माइलप्रभृतीनां, प्रमुखविदुषां संस्कृतस्य सम्बन्धिग्रन्थोऽभिव्यक्तस्तत्तद्ग्रन्थेषु यत्र तत्र स्मर्तव्याः सन्ति याः संस्कृतस्योपादेयतां मूरिशः प्रदर्शयन्ति । अस्मिन् प्रसङ्गे दिङ्मात्रं प्रदर्शनार्थमुदाहरणान्तरं दीयते यत्-शर्मण्य-देशीय-विद्वान् शोयेनहारः संस्कृतमूलकोपनिषदमधीत्य वदति “यत् तस्य जीवने शान्तिः केवलमुपनिषद्द्वारैवाऽनुभूयते” ।

धार्मिक, राजनीतिक, सामाजिकसांस्कृतिक, तिह्य-साहित्यिकदृष्ट्याऽपि संस्कृतस्य महत्त्वं विधत् एष यद्यपि न तथाऽऽधिकं दृष्टया ।

तत्रादौ धार्मिक दृष्ट्या (अनया दृष्ट्या) संस्कृतभाषाया अध्ययनमावश्यकम् । या भाषा वेदे दृश्यते । वेदश्च सनातनधर्मानुयायिनामार्थाणां प्राचीनतमो धर्मग्रन्थो विश्वस्यादिमग्रन्थश्चेति पाश्चात्यविद्वद्भिरेव प्रतीयते । तेन वेदस्य भाषा चादिमा । वेदाध्ययनार्थं संस्कृताध्ययनमावश्यकम् । वेदाध्ययनञ्च ब्राह्मण-सत्रिय-दिशां ते (द्विजानाम्) कृतं प्राचीनाऽऽचार्यैर्मन्वादिभिरावश्यकमुक्तं यतो हि—

योजनधीत्य द्विजोवेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्दयः ॥

तथा च “निष्कारणो वेदो षडङ्गोऽष्टोतव्यश्चेति” वचनेन वेदस्य स्वाध्यायस्याऽनिवार्यता निदिश्यते ।

स्वधर्मज्ञानाय विश्वमान्यानां वेदोपनिषदां गीतादिग्रन्थानामध्ययनमपेक्षितम् ।

वैदिकसनातनधर्मदिन्यत्राऽपि जैनबौद्ध सिखाद्यध्वान्तरधर्माणां संस्कृतेष्वेव ज्ञानाय संस्कृताध्ययनमपेक्षितम् । येषां कतिपये धर्मग्रन्थाः प्रमुखरूपेण संस्कृतेऽपि प्राप्यन्ते ।

सामाजिक-सांस्कृतिकदृष्ट्या—

(सर्वेऽपि) स्वसंस्कृतिरक्षायै, धर्मरक्षायै च आत्मोत्तमं विदधते । संस्कृतिः सर्वेषां प्रिया भवति । अस्माकीनां संस्कृतिर्धर्मश्च मूलरूपेण संस्कृतवाङ्मय एव निबद्ध इति सुस्पष्टम् । तथा चाऽस्माकं सीमन्तोल्लङ्घनगर्माधानादि सर्वेऽपि संस्कारा हिन्दूदर्शनधर्मशारत्रानुसारं क्रियन्ते । एतेषां वर्णनमस्माकं वेदपुराणस्मृतिगृह्यसूत्रेषु विद्यते । येषां च भाषा संस्कृतमेव । अतः संस्कृतज्ञानद्वारैव पूर्वोक्तसंस्कारनिष्पादनसम्भवः ।

अस्माकं सामाजिकमर्यादायाः कर्मानुसारपद्धतेराचारविचारयोः सम्यक् ज्ञानाय धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्वर्गफलप्राप्तये च संस्कृतज्ञानमपेक्षितम् ।

हिन्दुभिः संस्कृताध्ययनं कर्तव्यम् यतो हि वयं श्रीश्वरवादिन, आस्तिकाश्च ।

राजनीतिक दृष्ट्या—

अस्माकं संधिघाते (मूलं नेपालीभाषायां भाग १ धारा ३ दफा १) “नेपालोविश्वस्थैकमात्रम् स्वतन्त्रमविभाज्यं सार्वभौम सतारम्पन्नं राजतन्त्रात्मकं हिन्दुराज्यमितुदधुष्टम् ।”

हिन्दुत्व—

ज्ञानाय, तत्संरक्षणाय, हिन्दूग्रन्थानामवबोधः परमावश्यकः । वेदपुराणे हिंसा हिन्दूग्रन्था दत्र राजा-सर्वदेवमयो नृपः, इत्यादिना नृपस्य सर्वदेवमयत्वमुपवर्णयन्ति । यं (राजानं) प्रजाः स्वपालकत्वेन स्वशासकत्वेन च हृदाऽङ्गीकुर्वन्ति । स्वसंस्कृतेर्धर्मस्य च रक्षां विना राष्ट्रस्य स्वातन्त्र्यं दोलायमानं तिष्ठति । राष्ट्रस्य संरक्षणार्थञ्च राजोऽस्तिहायतेत्यस्माकं संस्कृतिरुदगायति ।

अस्माकं समग्रे तिहासः, प्राक्तनग्रन्थेष्वेव, तत्रामिलेखशिलालेखस्वर्णपत्रतामपत्र कंगलपत्राणि वर्तन्ते । अतः स्वदेशस्येतिहासज्ञानार्थं स्वपूर्वजानां वाङ्मयमुपलब्धुं सम्यक् संस्कृताध्ययनमावश्यकम् ।

तथा च विश्वस्मिन् शृङ्गारादिनवरसवलितं सुसमृद्धं साहित्यञ्च संस्कृतभाषायामेवेति चेन्न नावगम्यते
निष्कर्षतः संस्कृतस्योपादेयताविषये सूत्ररूपेणैदं निश्चयप्रचं वक्तुं पार्यते यद्—

- १) संस्कृतभाषाया अवबोधं विनाऽस्माकं (हिन्दू) संस्कृतेर्ज्ञानं रक्षणं सम्बर्धनञ्च न भवितुं तुमर्हति ।
- २) स्वराष्ट्रस्य राष्ट्रियतायाः संरक्षणार्थं संस्कृताध्ययनं परमावश्यकम् ।
- ३) धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्वर्गाणां मध्ये विशेषतो धर्मस्य मोक्षस्य च समुपलब्धितुं संस्कृतभाषानिबन्धैर्देवदेदाङ्गरतं तादिग्रन्थानु गीजो न तदुपदेशद्वारैव सम्भवेत् ।
- ४) तत्रापि भौतिकज्ञानापेक्षयाऽऽध्यात्मिकज्ञानस्य द्वारन्तु संस्कृताध्ययनमेव ।

अत एतावत्यामहोपयोगिन्याः संस्कृतभाषायाः संरक्षणसम्बर्धनमावश्यकमिति निवेद्य दिश्यते ।

नेपालीय-सामाजिकाचारेषु याज्ञवल्क्यस्मृतेः प्रभावः

डा. रामचन्द्र झा शास्त्री

उप प्राध्यापकः, संस्कृत शिक्षण समितेः,
कोतिपुरस्य ।

नेपालीयसमाजेषु विविधविधा आचाराः सन्ति प्रचलिताः । ते च विशेषतः स्मृतिषु सन्त्याधारिताः । तेषु ये प्रमुखा विशेषेण याज्ञवल्क्यस्मृतिप्रभाविताश्च प्रतिमान्ति तेषान्तावत् पर्यालोचनमधः प्रस्तूयते:-

याज्ञवल्क्यस्मृतौ ऋतुकाले गर्भाधानस्य, गर्भचलनात्पूर्वं पुंसवनस्य, षष्ठेऽष्टमे वा मासि सीमन्तोन्नयनस्य, जाते जातके तज्जातकर्मणः, एकादशेऽहनि नामकरणस्य, चतुर्थे मासि निष्क्रमणस्य, षष्ठे मास्यन्तप्राशनस्य निजकुल परम्परानुसारं चूडाकरणस्य च विधानं प्रतिपादितमस्ति¹ । उपर्युक्तानां मध्ये गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनसंस्कार सम्प्रति न सर्वे समाद्रियन्त परन्त्वन्येऽवशिष्टा नेपालीयसमाजैः सादरं बहुश व्यवहृता एव । चूडाकरणसंस्कारस्तु कस्मिंश्चित् परिवारे मनुस्मृतेः वचिच्च याज्ञवल्क्यस्मृते राघारेण सज्जायते । यतो मनुना प्रथमतृतीयवर्षयोश्चूडाकरणकालो निदिष्टः² याज्ञवल्क्येन च यथाकुलाचारं तत्समयो निर्धारितः । परन्त्वत्रत्यसमाजे वचिच्च प्रथमे, वचिच्च तृतीये कुत्रापि पञ्चमे चापि वर्षे चूडाकरणविधानदर्शनात् पञ्चमवर्षीयपक्षे याज्ञवल्क्यप्रतिपादित-यथाकुलाचारवचनमाश्रयतीति मन्यते ।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ गर्भज्जन्मनोवाऽष्टमे वर्षे ब्राह्मणानां तर्षदैकादशे वर्षे क्षत्रियाणां, द्वादशे वर्षे वैश्यानाञ्चो-पनयनसंस्कारसमयो विहितः³ । उक्तविधानानुसारमत्रत्यद्विजातिवर्गः जन्मतः सप्तमे अष्टमे वा वर्षे व्रतवन्धसंस्कारो विधीयते । परन्तु साम्प्रतं समाजेषु पञ्चमवर्षादारभ्य षोडशवर्षं यावदपि यज्ञोपवीतसंस्कारविधानविलोकेनेनेन विज्ञायते यदत्र विषये मनोरपि प्रभावः समापतित⁴ एव । किन्तु याज्ञवल्क्येनाऽपि "यथाकुलम्"⁵ अर्थात् कुलस्थित्या केचिदुपनयनमिच्छन्तीतिप्रतिपादनद्वारेणोपर्युक्तमनुप्रतिपादितव्यवहारस्य समर्थनमेव कृतम् ।

1) याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आचारध्यायः श्लो. १११२ ।

2) मनुस्मृतिः, द्विः अध्यायः, श्लो. ३५ ।

3) याज्ञवल्क्यस्मृतिः आचारध्यायः श्लो. १४ ।

4) मनुस्मृतिः द्विः अध्यायः श्लो. ...

5) याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आचाराध्यायः, श्लो. १४

याज्ञवल्क्यस्मृतौ शौचाचारविषये द्विजो दिनसन्ध्ययोरुदङ्मुखः रात्रौ च दक्षिणाभिमुखो दक्षिणकर्णे यज्ञोरनीतन्निधाय भूत्रपुरीपत्यागं विदध्यात् शुची देशे उपविष्योदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा ब्राह्मतीर्थेन प्रतिदिनमाचमनं कुर्यात् । त्रिवारमाचम्य द्विवारमङ्गुष्ठमूलेन मुखमुन्मज्ज्य, फेनबुद्बुद्द्रक्षितस्वच्छजलेन नासिक, -नेत्र-कणं-मुखानां स्पर्शञ्च कुर्यादित्येवंत्रकारकं शौचाचार-विधानं प्रदर्शितमस्ति ।

पुरा नेपालीयसमाजे उक्तशौचाचारनियमानां पूर्णतः परिपालनं भवति स्म । अधुनाऽपि बहवो नेपाल-वास्तव्याः कर्मनिष्ठा द्विजादयः पूर्वोक्ताचारनियमतत्पराः प्राप्यन्ते ।

प्रस्तुतस्मृत्यनुसारेण खलु प्रतिदिनं प्रातःस्नानम् 'आपोहिष्ठे' त्यादिमन्त्रैर्मज्जनं, प्राणायामः, सूर्योपस्थानं, गायत्र्या जपः सन्ध्योपासनानन्तरमुभयोः सन्ध्ययोरग्निहोत्रञ्च द्विजैः कर्त्तव्यानि । इत्येवंप्रकारेण याज्ञवल्क्येन निर्दिष्टस्य स्नान-माज्जन-प्राणायामादिविधानस्याचरणम् इदानीमपि अत्ररदा अध्यात्मवादिनो जनाः प्रवृत्ते ।

एवमेव याज्ञवल्क्यस्मृत्या ब्राह्मणानां षोडशवर्षं यावत् क्षत्रियाणां व्दविंशतिवर्षं यावत् वैश्यानाञ्च कृते चतुर्विंशतिवर्षं यावदुपनयनस्यान्तिमः काल उक्तः^३ । इतःपरं तदर्थं विहितप्रायश्चित्तं विना नैतेषामुपनयनं स्मृतिसम्मतं भविष्यतीति । याज्ञवल्क्यमुनिनिर्दिष्टमनुब्रियममासृत्यास्माकं देशस्य तराईक्षेत्रे पर्वतक्षेत्रे चापि विदजातीनामुपपृक्त-वर्षाभ्यन्तर एव व्रतवन्धो विधीयते ।

विवाहसम्बन्धे याज्ञवल्क्यस्मृतौ मातृवंशतः पञ्चमम् पितृवंशाच्च सप्तमम् पुरुषं विहाय रोगरहिता, भ्रातृमतीम्, असमानांपगोत्रजाम्, असपिण्डां, मनोज्ञां वयसा प्रमाणेन च स्वापेक्षया न्यूनां कन्यां वरः परिणयेदित्येवं प्रतिपादितं^४ विद्यते ।

प्राचीनकालादेव इदानीं यावदपि अत्रत्यसमाजेऽप्युक्तयाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टनियमानुसारेण कन्यावरयो विवाहो जायते । परन्तु 'भ्रातृमतीम्' इत्यंशस्य न सर्वत्र परिपालनं भवति । यत इदानीमपि बहुत्र भ्रातृरहितया कन्यया सहाऽपि विजोक्तये विवाहः । याज्ञवल्क्यस्मृतौ विदजातीनां शूद्राभिः सह विवाहरूप निषेधो विहितः । यद्गपि स्मृत्यन्तरेषु 'ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्याः' इत्येवं प्रकारकयचननिर्देशेन शूद्रया सहापि विप्रस्य परिणयः प्रतिपादितस्तथाऽपि न तन्मतं याज्ञवल्क्येनाङ्गीकृतम्^५ । इदानीमप्यत्रसमाजेषु शूद्रया साकं न जायते विद्वजस्य विवाहः । एतद्विषयेऽपि याज्ञवल्क्यस्मृतिप्रभावः सुस्पष्ट एव भवति परिसंक्षिप्तः ।

एवमेव प्रस्तुतस्मृतौ अनादरेण दत्ताश्रस्य भवैषमांशस्य, पतितादिमिदृष्टस्य, रजस्वलयया स्पर्ष्टस्य संघृष्टस्य, गोघ्रातस्य, शकुनोच्छिष्टस्य, बुद्धिपूर्वकं पादेन स्पृष्टस्य, चान्नस्य भक्षणं न कर्त्तव्यमित्युल्लेखः समुपलभ्यते^६ । परन्तु घृतादिस्नेहसंयुक्तपशुपितस्यापि मोदकादयन्नस्य तथाऽस्नेहवतोऽपि गोधूम-यवदुग्धनिर्मितभोज्यपदार्थस्य च भक्षणे न दोष इत्यपि तत्रैव सम्प्राप्यते । उपर्युक्तस्मृतिवचनभङ्गीकृत्य साम्प्रतमपि बहवो हि कर्मनिष्ठाः नेपालीया जनाः प्रस्तुतदोषसंस्तकान्तावर्त्तव्यं भुञ्जते ।

१) याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आचार अ. श्लो. १६, १७, २० ।

२) याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आचाराध्यायः, श्लो. ३३-२५ ।

३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आचाराध्यायः, श्लो. ३७ ।

४) याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आचाराध्यायः, श्लो. ५२, ५३ ।

५) याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आचाराध्यायः, श्लो. ५६ ।

६) याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आ. अ. श्लो. १६७-१६९ ।

याज्ञवल्क्येन अर्पेयदुग्धसम्बन्धे शमिण्याः अनतिक्रान्तदशाहायाः मृतवत्सायाश्च गोर्दुग्धं तथा उष्ट्रीदुग्धं, वडवामेपादिदुग्धं आरण्यकपशुदुग्धञ्च नैव पेयमित्येवं प्रकारेण स्वस्मृतिग्रन्थे प्ररयपादि । उक्तवचनानुसारेण नेपालीयद्विजातिवर्गेषु अद्युनापि नैवंतादशस्यापेयस्य पयतो भवति अभ्यवहारः ।

तथैव याज्ञवल्क्यस्मृतिवचनमाधारीकृत्य^१ नैष्ठिका जनाः पलाण्डुं, छत्राकं, ग्रामकुकुटं, लशुनं गृञ्जनञ्च नैवाभ्यवहरन्ति । पूर्वं ढालादारभ्येदानीं पर्यन्तमपि सुसंस्कृतेषु द्विजादिसमाजेष्वपि कच्छप-शल्लक-शाककारिमांसानां सिंह-तुण्डक-रोहित-पाठीन-राजीषादिमत्स्यानाञ्च भक्ष्यत्वेन यदङ्गीकरणं न तत् स्वेच्छयाऽपितु याज्ञवल्क्यस्मृतिवचनानुरोधादेव^२ । परन्तुपर्युक्तानि मत्स्य-मांसानि वैधान्येवोर्धाद् देवपितृन् समभ्यर्च्यैव भवन्ति भक्ष्याणि ।

रजोवती स्त्री त्रिदिनानिपर्यन्तमस्पृश्या भवतीति मनु-याज्ञवल्क्यस्मृतयोः प्रतिपादितमस्ति । प्रतो दिनत्रयं यावत् तथा मह समानशयने शयनस्य, तथा स्पृष्टवस्तुनो भक्षणस्य तत्सम्पर्कस्य च निषेधो वृत्तो मनुना याज्ञवल्क्येन^३ च । प्रस्तुतस्मृतिवाक्यमनुसृत्याधुनापि नेपालस्य धर्माचरणतत्पराः नायं रजोदशनदशायां देवादिपूजनं पाकादिकर्म च न भुञ्जन्ति ।

प्रस्तुतस्मृतिग्रन्थे याज्ञवल्क्येन ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राणां कर्म विभाजनविषये:-

प्रतिग्रहो, याजनं, यागः, अध्यपानम् दानञ्चेति पट् कर्माणि ब्राह्मणस्य, यज्ञः, अध्ययनम् दानञ्चेति त्रीणि कर्माणि क्षत्रिय-वैश्ययोः द्विजशूश्रूषारूपमेकं कर्म शूद्रस्य चेतोत्थं सन्ति निर्दिष्टाणि^४ । एवमेव धर्माभिः वृत्त्यञ्च क्षत्रियस्य प्रधानं कर्म प्रजानां परिपालनम्, वैश्यस्य वृत्त्यर्थानि कर्माण्यपि वृद्धयर्थद्रव्यप्रयोग-कृषिवाणिज्य-पशुपालनानि, द्विजसेवामात्रेण जीवननिर्वहणसमर्थस्य शूद्रस्य च विविधानि शिल्पादिकर्माण्यपि पुथक् पुथक् प्रतिपादिता^५ ।

प्राचीनसमये स्वस्वजालुक्तकर्मणां यथा पूर्णरूपेण परिपालनं भवति स्म नेदानीन्तथा जायते; तथाऽपि स्वदेशस्य बहुषु क्षेत्रेषु स्वार्णोचितकर्मपरायणा जनाः प्राप्यन्ते एव । तद्यथा साम्प्रतमपि प्रतिग्रहस्य, याजनस्य वेदाध्यपानस्य चाधिकारिणो ब्राह्मणा एव विलोक्यन्ते न त्वन्यवर्णाः । एवं बहुलसंख्यकाः वैश्याः यथा व्यापारादिकर्मसु सन्ति निरतास्तथा नाज्ये ब्राह्मणादयः । विविधेषु शिल्पकर्मसु शूद्रास्सन्ति यथा तत्पराः न तथा ब्राह्मणक्षत्रियादयः ।

एवमेवापूर्णद्विषणं-पूर्णद्विषणां प्रैतानां दाहसंस्कारयोः तदुदकदानादानयोः श्मशानप्रतिनिवृत्तजनानांकृते निम्बपत्रविदशनाचमनयोः अग्निजल-गोमय-गौरसर्षपाणां स्पर्शस्य च विषये यथा विधानं याज्ञवल्क्यस्मृतौ विद्यते निर्दिष्टन्तथाऽधुनापि नेपालस्यानेकेषु क्षेत्रेषु सुसंस्कृतैः समाजैराचर्यन्ते ।

इत्थम् याज्ञवल्क्यस्मृतौ जननमरणाशौचविषये ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां वैश्यानां शूद्राणाञ्च कृते या व्यवस्था कृतास्ति तदनुसारं धर्मकर्मन्यायिनो जना अचौचव्यवस्थां परिपरिपालयन्त्येव । यथा वयस्कानां सपिण्डानां

१) याज्ञवल्क्यस्मृतिः आ. अ. श्लो. १७० ।

२) याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आ. अ. श्लो. १७६ ।

३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः आचाराध्यायः, श्लो. १७७, १७८ ।

४) याज्ञवल्क्यस्मृतिः आ. अ. श्लो. १७९ ।

५) मनुस्मृतिः, अ. ४, श्लो. ४०, या स्मृ. प्रा. अ. श्लो. २८७ ।

६) याज्ञव. स्मृ. आ. अ. श्लो. ११८ ।

७) या. स्मृ. आ. अ. श्लो. ११९, १२० ।

८) या. स्मृ. प्रा. अ. श्लो. १२, १३ ।

जाते निधने तत्सपिण्डानां ब्राह्मणानां दशरत्नं यावदाशीचं तिष्ठति । एवमेव जनननिमित्तमाशीचमपि तेषां तावतां दिनानामेव भवति । तथा सपिण्डानां जनने मरणे वा क्षत्रियाणां अर्धादशदिनानां, वैश्यानां पञ्चदशदिनानां शूद्राणाञ्च त्रिदशदिनानांमाशीचं भवतीत्येवं विधा व्यवस्था प्रस्तुतस्मृतावभाप्ते^१ । दन्तजननात्, चूडाकरणाच्च प्राक्तमृतानां तत्सपिण्डान्मृतानाञ्च बालानां शावाशीचस्य सङ्कीर्णाशीचस्य जनननमरणान्तःपातिन अशीचस्य च विषये या व्यवस्थाऽभिहिता प्रस्तुतस्मृतिग्रन्थे तदाधारेणैदानीमपि नेपालस्य बहुषु मण्डलेषु स्वस्वजात्युक्ताशीचनियमानां ग्रहणं कुर्वन्त्येष निजान्तरपस्तिपालनपरायणा जनाः

एवं हि प्रस्तुतस्मृतेः आद्यप्रकरणे आर्द्धकोदिष्ट-सपिण्डीकरण-पिण्डदान-ब्राह्मण-भोजनादिविधानानि यथा सन्ति निर्दिष्टानि तयाऽऽद्यापि कर्मनिष्ठाः नेपालकाः समाजाः समाचरन्ति । अत्र स्मृतौ अन्येऽपि अनेके आचाराः व्रत-योजनादिनियमाश्च सन्ति प्रतिपादिताः, येषां चर्चा प्रबन्धविस्तरमयान्मया न कृता ।

प्रस्तुतस्मृतौ प्रतिपादितानामाचाराणां प्राचीनकालादारभ्येदानीं प्रच्युतमपि नृपपालकासिभिरनुष्ठितानामाचाराणाञ्च परस्परसामञ्जस्येनेदं परिलक्षितं भवति यन्नेपालीयसामाजिकाचाराः सन्ति याज्ञवल्क्यस्मृति प्रमाणिता इत्यलं विस्तरेण ।

^१) याज्ञवल्क्यस्मृतिः, प्रा. अ. श्लो. २२ ।

संस्कृत साहित्यमा हास्यरस

श्रीशशिनाथ ठाकुर

संस्कृत शिक्खणसमिति कीर्तिपुर ।

संस्कृतवाङ्मयमा रस शब्दको प्रयोग प्रति प्राचीनकालदेखि हुँदै आएको छ । रसवादी प्राचार्य रसलाई काव्यको आत्मा मान्दछन् । वैदिक श्रुति “रसो वै सः” को आधारमा रस आनन्दस्वरूप मानिएको छ । सर्वव्यापक ब्रह्म “सर्वं ब्रह्ममयं जगत्” जस्तै रस पनि व्यापक छ । जीवको गतिमा यो निश्चित गर्दछ कि रस जीवनको सार हो । मानवमात्रको जीवनमा रस नै मुख्यतत्त्व हो । यसै महत्त्वलाई सक्षित गरेर महामुनि भरतले भनेका छन् — “नहि रसाहते कश्चिद्यः प्रवर्तते रस शब्दको प्रयोग निम्नलिखित विभिन्न अर्थमा गरिएको पाइन्छ—

(१) पदार्थरस (षडरस अर्थात् मधुर, अम्ल, लवण, कटु, कषाय र तिक्त) ।

(२) आदुर्वेदीयरस- (पारद, शरीरको घातु-रसाद्रक्त ततो मांसं, मांसाग्नेदः, प्रजायते । मेदसोऽस्ति तत्ते मज्जामज्जः शुक्रस्य सम्भवः) भावप्रकाश ।

(३) कामशास्त्रीयरस- (रस शब्द रतिको पर्यायको रूपमा प्रयुक्त छ—

रसोऽतिः प्रीतिर्मात्रोरागो वेगः समातिरिति रति पर्यायः ।

संप्रयोगो रतं प्रहवः शयनं मोहनं सुरत रिति सुरत पर्यायः (कामसूत्र २।१।३)

(४) ब्रह्मानन्दसहोदर अथवा भक्तिरस

(५) साहित्य रस अथवा काव्यानन्द

उपर्युक्त रसहरू मध्ये साहित्य रस अथवा काव्यानन्दको काव्यमा विक्षिप्तस्थान छ । रसको बारेमा भनिएको छ— “विभाषाऽनुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः ।” नाट्यशास्त्र-भरतमुनि) विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको संयोगले रसको निष्पत्ति हुन्छ ।

भरतमुनिले निष्पत्तिशब्दको व्याख्या गरेका छन्— “यथा हि नानाव्यञ्जनीषधिद्रव्यसंयोगाजसंछिद्यन्निर्भवति, यथाहि गुडादिभिर्द्रव्यैर्यञ्जनीषधिष्व पाण्डुरादयो रसनिर्वर्तन्ते, तथा नानानाशोपगता अपि स्यायिनोभावा रसत्वमाप्नुवन्ति । अर्थात् जसरी विभिन्न प्रकारका व्यञ्जन, शोषधि तथा द्रव्यहरूको संयोगले (शोध्य) रसको निष्पत्ति हुन्छ, जसरी गुडादिद्रव्य, व्यञ्जन र शोषधिहरूले पाण्डुरादि रस बन्दछन् । त्यसरी विविध भावहरूले मनुक्त मएर स्थायीभाव पनि (नाट्य) रस रूपमा प्राप्त हुन्छ ।

संयोग शब्दको पनि अर्थ स्पष्ट गर्दै उल्लेख गरेका छन्— यथा हि नानाव्यञ्जन संस्तमन्नं भुञ्जाना रसानास्वादनपन्ति सुभासः पुरुषाहर्षादीस्वाधिगच्छन्ति तथा नानामाषाभिरयव्यञ्जिताम् बागंसत्त्वोपेतान् स्थायी भावनास्वाधन्ति सुमनसः प्रेसकाः हर्षादीषवाधिगच्छन्ति ।

अर्थात् जसरी नानाविध व्यञ्जनहरूले संस्कृत प्रश्नको उपभोग गर्दै प्रशन्नचित्त पुरुष रसहरूको आस्वादन गर्दछन् तथा हर्षादिको अनुभव गर्दछन् त्यसरी प्रशन्न प्रेक्षक विविध भाव एवं अभिनयहरूद्वारा व्यञ्जित वाचिक, प्रांगिक र सात्विक (मानसिक) अभिनयहरूले संयुक्त स्थायी भावहरूलाई आस्वादन गर्दछन् तथा हर्षादि प्राप्त गर्दछन् ।

रस शब्दको व्याख्या गर्दै आचार्य मम्मरले लेखेका छन् ।

“कारणन्यथ कार्याणि सहकारीणियाणि ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्य काव्ययोः ॥

विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते सेव्यभिचारिणः ।

व्यक्तः सर्तुर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥” का. प्र. ४-२-६२४

अर्थात्—तौकिक रति प्रादिका कारण, कार्य र सहकारी कारणहरू यदि काव्य अथवा नाट्यमा निबद्ध हुन्छ भने तिहरू क्र.शः विभाव (क) कारण अनुभाव (कार्य) र विभावा रो भाव (सहकारीकरण) का नामले पुकारिन्छन् । यो विभाव अनुभाव र व्यभिचारी भावको संयोगले अभिव्यक्ति भएको तीतिहरू सहित रत्यादि स्थायी भाव रस कहलाउँछ ।

साहित्यमा नौ रसहरू छन्—

शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकः ।

बीभत्साद्रुतइत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः । सा. व. १८२ ॥”

(१) शृंगार (२) हास्य (३) करुण (४) रौद्र (५) बीर (६) भयानक (७) बीभत्स (८) द्रुत र (९) शान्त ।

उपर्युक्त नवरसमध्ये हास्य रस पनि एक हो । हास्य रसको सम्बन्धमा साहित्य दर्पणको लेखो परिच्छेदमा लेखिएको छ—

विकृताकारण्येयचेष्टादेः कुहकाद्भवत् ।

हास्यो हासस्यामीभावः स्वेतः प्रमयदेवतः ॥

विकृताकारण्येयचेष्टं यमालोत्रयहसेज्जनः ।

तमत्रालम्बनं प्राहुस्सच्चेष्टादीपन् मतम्

अनुभावोऽक्षि संकोचबदनस्मेरतारपः ।

निद्रामस्यावहिरयाद्या मत्र स्तुव्यंभिचारिणः ॥

ज्येष्ठानां स्निहतहसिने मध्यमानां विहसितावहिते च ।

नीचानामपहृष्टं तथातिहसितं तदेष षड्भेदः ॥

ईषद्विकासिनपनं स्मितस्यात् स्पन्दिताधरम् ।

किञ्चित्सकपद्विजं तत्र हसितं कथितं युर्वः ।

मधुरस्वरं विहसितं सान्निधिरःकम्पमपहृष्टम् ।

अपहसितं सास्त्रासं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ॥ (ज.हित्य ३.२१४-२१९)

हासस्यायीभावको अभिव्यञ्जनलाई हास्य रस मन्दछ । यस रसको आविर्भाव आकार-विकृति, भागविकृति, वेषविकृति, चेष्टाविकृति, किंवा अन्यान्य प्रकारका बि तिहरूको वर्णन अथवा अभिनयबाट हुन्छ । यसको वर्णन स्वेत हो एवं अधिष्ठतुदेव प्रमयगणहरू हुन् । यसको आसम्बन्धविभाव, प्राकार वाणी एवं चेष्टा आदि विकृति भएका व्यक्तिकहरू

हुन् । उदीप विभाव हास्यस्य व्यक्तिका चेष्टाहरू र अनुभाव-नेत्रनिमिषन, मुख-विकास आदि एवं निन्द्रा, आसस्य, अवहिस्था आदि यसका व्यभिचारीभाव हुन् । यसका उत्तम, मध्यम र अधम प्रकृतिगत भेदले छ भेदहरू हुन्छन्ः—

- (१) उत्तम प्रकृतिगत "स्मित" हास्य (२) उत्तम प्रकृतिगत "हसित" हास्य
- (३) मध्यमकृतिगत । "विहसित हास्य (४) मध्यम प्रकृतिगत "अवहसित" हास्य
- (५) अधम प्रकृतिगत "अपहसित" हास्य र (६) अधम प्रकृतिगत "अपहसित"

पण्डितराज भगवानले उक्त तीन अवस्थामाई स्वीकार गर्दै यसका दुई भेद बताएका छन्ः—

आत्मस्थः परसंस्पर्शचेत्यस्य भेदद्वयं मतम् ।

आत्मस्थो द्रष्टृरुत्पन्नो विभावेक्षणमात्रतः ॥

हसन्तमपरं दुष्टत्वां विभावश्चोपजायते ।

अर्थात् हास्य रसका दुई भेद हुन्छन् । (१) आत्मस्थ र (२) परस्थ । आत्मस्थ त्यसलाई भन्दछन् जुन द्रष्टा (देख्ने व्यक्ति) लाई विभाव (हास्यविषय) लाई मात्र देखनाले उत्पन्न हुन्छ । जुन हास्य-रस प्रकृतिलाई हाँसीरहेको देख्दा उत्पन्न हुन्छ एवं जसको विभाव पनि हास्य नै हुन्छ अर्थात् जुन प्रकृतिले हाँस्दा नै हुन्छ । त्यसलाई रसज्ञहरूले परस्थ भन्दछन् ।

उत्तमानां मध्यमानां नीचानामप्यसौ भवेत् ।

व्यवस्थः कथितस्तस्य षड्वेदाः जन्तिचः उपरे ॥

यो उत्तम, मध्यम र अधम तीव्र प्रकारका व्यक्तिहरूमा उत्पन्न हुने भएको हुनाले व्यवस्थ कहलाउँछ । यसका अरू पनि उपरिपरि स्मितादि ६ भेद हुन्छन् ।

(१) स्मित जसमा अलि अलि आँखाको विकास हुन्छ अपरस्पर्दन (घोठ अलि अलि फट्काउने) हुन्छ ।

(२) हसित-त्यस हासलाई हसित भन्दछन् यसमा दाँत पनि अलि अलि देखा पर्दछन् ।

(३) विहसित त्यस हाँसलाई मन्दछन् जसमा मधुर शब्द पनि हुन्छ ।

(४) अवहसित-भनेको त्यो हो जसमा काँच र टाउको पनि हल्लिन्छ ।

(५) अपहसित-त्यो हो जसमा आँखामा आँशु पाउँछन् ।

(६) अतिहसित-त्यो हो जसमा शरीरका अवयवहरू पनि चलापमान हुन्छ र अत्यन्त ठूलो आवाज हुन्छ ।

संस्कृत साहित्यका रचनाहरूमा शृंगार रसको बाहुल्य छ । तदुत्तर वीर रस र करुण अदि रसपूर्ण रचनाहरूको । हास्य रस प्रधान रचनाहरूको अभाव नभए पनि यसको संख्या अत्यन्त थोरै छ । उपनिषद्देखि रामायण, महाभारत आदिमा पनि हास्यरस पाइन्छ तर अत्यन्त थोरै मात्रामा । सोमेन्द्रको नर्मपाल देशोपदेश, दण्डिकको दशकुमार चरित, राजशेखरको काव्यधीमांसा, कर्पूरमञ्जरी सट्टक, शूङ्कको मृच्छकटिक, शङ्खधरको सट्टकमेखलम् र जगदीश मद्चार्यको हास्याणवि प्रहसन आदि हास्यरसका रचनाहरू हुन् । फुटकर रूपमा पनि यत्रतत्र हास्यरसका कविताहरू पाइन्छन् ।

संस्कृत साहित्यमा हास्यरसको अवतारणा विदूषकले गर्दछ । विदूषको वाग, वेप, कलना आदि यस्ता हुन्छन् जसलाई सुनेर र देखेर भोता र द्रष्टा हास्याण्यमा डुब्दछन् कर्त कर्त विदूषको अतिरिक्त पात्रले पनि हास्यरस प्रवाहित गराउँछ । मृच्छकटिकमा शकारको उक्ति हास्यात्मक छ । यथा—

शूरोबिक्रान्तः पाण्डवः श्वेतवेतुः पुत्रो राधायाः रावणः इन्द्रदत्तः ।

आहो कृत्यास्तेन रामेण जातः पश्यस्थामा धर्मपुत्रो जरातुः ॥ मृ. अंशुमे ४

ह्यस्त्री गीतको सम्बन्धमा कर्पूरमञ्जरी सट्टकमा विदुषको उक्ति हास्यरस पूर्ण छ—मम तावद्ध्यामेव
हास्यं जायते । स्त्रियां सं तं पठन्त्या, मनुष्येण काकली गायता, स्त्रीयातावत्संसं तं पठन्ती दत्तचननस्येव गृष्टिः अधिकं सू
शब्दं करोति, मनुष्योपि काकली गायन शुष्कदामवेष्टितो वृद्धपुरोहित मंत्रजपन् दृढमेव रोषते ॥

एउटा अरौ उदाहरण कर्पूरमञ्जरीकै विदुषक र विचक्षणाको चर्चासाप एवं विदुषको स्वप्न दर्शन, मरवा
नन्दको उक्ति आदिमा हास्यको पुट पाइन्छ । यथा—विदुषक—एवं मम भणन्त्यास्तव वागं दक्षिणं च दुषिष्ठिरज्येष्ठप्रा-
तुनामघेरमङ्गुगलमुतागिष्यामि । विचक्षण—प्रहमपितव उत्तरकालं तु गीतुरः परतक्षत्रा मभवेरमङ्गुगलमुत्पाटिष्यामि ।
तत्र गच्छ यत्र मे प्रथमा शरिका गता । विदुषक—त्वं पुनस्तत्र गच्छ यत्र मे मातुः प्रथमा दन्तावली गता । चेटी—इदं
राजकुले तत्त भवतु कण्ठं यथा यद भगवांसि लोचनः शीर्षे ममुद्रति । तेन च ते मुखं चूर्ण्यतां, येनाशोकतरुदोहदंसमते ।
उत्तरापाठपुरःसरतक्षत्रनामधेयमङ्गुगलमुत्पाटयक्षेप्यामि । कर्पूरमञ्जरी ३-१

महाकवि श्रीहर्षको नैयधोयचरितमा नल र दमयन्तीको विवाहको अवसरमा घर पक्ष र कन्या पक्षका
मानिसहरूका बीच प्रति मनोहर हास्यपूर्ण उक्ति प्रत्युक्ति पाइन्छ । तीमध्ये एउटा उदाहरण यहाँ उद्धृत गरिन्छः—

मुखे निषाय क्रमुकं नलानुगैरयोऽन्निगर्णानिरवेक्ष्यवृश्चिकम् ।

दमापितान्तरमुत्त्रास निमित्तं मया विलैः स्वप्नमहासिलाखिलैः ॥ नैयध १६-१०१

लटकमेखलम् नाटकमा (प्रहसनमा) विरामीहरूको चिकित्साको प्रशंसन प्रति हास्योत्पादक छ । यथा—

घोषाको चिकित्सा गर्ने वैद्यको उक्ति

चक्षुर्गोमे समुत्पन्नेतप्तफालं गुदे न्यसेत् ।

सदा नैत्रोद्धवां योडां मनसापि न स्मरेत् ॥ लटकमेखलम् १।२५

कंकलीरं वटक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव च ।

अन्जनं तिलमात्रेण चर्वतोऽपि न दृश्यते ॥ ल. १।२६

त्यस्तै रोगीको चिकित्सा पनि हास्यकारक छः—

दमश्रुमं च गण्डिध्वसिज्वलज्ज्वलमाशनम् ।

नोरसपति चेदग्रे मृतं मुञ्चति किं भियङ् ।

यस्य कस्मत्तरोमूलं ये केनापि पेषयेत् ।

यस्मै कस्मै प्रदास्यानि यदा तदा भविष्यति ।

हास्याणं प्रहसनमा पनि मृगाङ्गुलेखाको कण्डूगोले चिकित्सा गर्ने चिकित्सक व्यापिसिन्धुको घोषणा
कम हास्यजनक छैन । यथा—

वारिण्यांचयैः साकं घुष्ट्वावृश्चिकमङ्गतः ।

शतव्यो बानरीदेणुः जघः कण्डूहरो हि सः ॥ हा. प्र. १।३६

कफरोगको चिकित्सा—

वरटो मङ्गरोमश्च जनीका बापस्वद्विकः ॥

घ्राणे नेत्रे च दातव्या सद्यः श्लेष्मविनाशिनः ॥ हा. प्र. १।३७

राजाको घनाङ्घ्रि प्रतीहारिद्वारा उपस्थित गराइएको रक्तकल्लोस नामक नाउले गरिएको घ्राणले गुणको बखान
पद्म पाठक हास्यरसमग्न हुन्छन् । यथा—

मयि गुणं गुणानुगाणां श्रवणगणाणां तनुतामुपैति ।

स्ववृत्तिर्वाह परे च रक्तचापोमिमालाऽऽकुलिता तनुः स्यात् ॥

प्राप्तेऽतः दमाधिकं प्रकुरुतां हस्तपदगदबन्धपीडनात् ।
पं धिनद्वि नखरं नृणामहं स प्ररोहति पुनर्नजन्मना ॥ हा. प्र. १।३६-३९

महायात्रिक नामज्योतिषीद्वारा बनाइएको विवाह मुहुर्ता पढेर वा सुनेर पाठको वा श्रोताहरू नहोसिकन रहन
सकदैनन् । यथा—

यत्र कुत्रापि लनेष वासरे यस्यकस्यचित् ।

यत्र कुत्रापि नक्षत्रे यद्वा तद्वा विधीयताम् ॥ घ. न. २।२६

त्यस्तौ— वर र बधुलाई महानन्दक नामको पुरोहितद्वारा अभिवेक गर्दा दुर्वाक्षित दिवाको मन्त्र पढ्दा
कुन पाठको मनहामास्याणवमा निमग्ननु हुँदैनः—

अभिवेकमन्त्र— ओ इमं शानानमदग्बोऽसि परित्यक्तोऽसि वान्धवैः ।

इदं नोरमिदं क्षीरं स्तात्वा पीरषामुषी भव ।

दुर्वाक्षतमन्त्र— मरणं प्राणिनानित्यं जीवनं स्वप्नवद्भुवि ।

भविष्यिभरिनि बिज्ञाय कतं व्यानात्र शोचना ॥

पितृकान्तमेदिन्यां महाशय्यानुषापिमिः ।

सुचिरं स्वीयतां नित्यं महानिद्राज्वलम्बिभिः । घ. न. २/३०-३२

त्यस्तौ काम यज्ञको वगेन पनि कम हास्यास्पद छैन । यथाः—

वेदी सज्जघनञ्च सत्परिसरे कुण्डं बराह्म फलं

नैवेद्याय कुण्डयं मृगदृशः कामानलः प्रोज्ज्वलः ।

होताऽहं बलुशुक्रहव्यनिवहः शोकः क्षुधो घतंते

नित्यं पञ्चशराब्जं त्यजति कः सद्यः सुखं यत्फलम् ॥ ठ २/१५

यस एउटा कृपणको कायं सुन्नु होम् जसले आफ्नी श्रीमतीसित संगम यसकारण गर्दैन कि कह्री छोरो
प्राप्ति छोरी जन्म्यो भने मेरो घन लिनेछः—

कृपणः स्व वधू संगं न करोति भयादिह ।

भविता यदि मे पुत्रः (पुत्री) स (सा) मे वित्तं हरिष्यति ॥

त्यस्तौ एउटी सखीले आफ्नी सखीलाई आफ्नो श्रीमानको योग्यताको बारेमा मन्थे कि मेरो पतिले घरले
लेखेको पढ्छ सक्नु हुन्न भने प्रत्युत्तरमा आफ्नी सखीले मन्थेछिन् कि मेरो श्रीमान त आफ्नै लेखेको पाउँछ पढ्न
सक्नु हुन्छः—

वाचयति नान्यलिखितं लिखितमनेनऽपि वाचयति नान्यः ।

अयमपरोऽय विशेषः स्वयमपि लिखितं स्वयं वाचयति ॥ सु. व. २३४४

एउटा आफ्नो श्रवण सन्यासी (जैनी) को कुरा सुन्नु होम् जसले आफ्नी पत्नीको घररपान मांस भक्षणको
छरले गर्दैन—

श्रवणः श्रावकवधवाः सुरतविधौ दधाति नाशरं दत्तम् ।

मदिराक्षिमांसभक्षणमस्मत्समये निषिद्धमिति ॥ सुक्तिमुक्तावलि ८९.१७

एवम्प्रकारेण षोडशह्रमा शृंगाररस, मक्तिरसमा शृंगाररस एवं बीररसमा शृंगाररसको वर्णन गर्नु
हास्यजनक हुन्छ । त्यस्तै कायर पुरुषहरूमा बीररस देखाउनु तथा उछामप्रकृतिको वर्णन सरल शब्दमा, तुच्छवस्तुको

महत्त्वपूर्णवस्तुको रूपमा र महत्त्वपूर्ण वस्तुको तुच्छवस्तुको रूपमा वर्णन गर्नु हास्योत्पादक हुन्छ । यसका केही उदाहरण तल प्रस्तुत गरिन्छः—

योगीश्वरमा शृंगाररस—

रण्डा चण्डा दीक्षिताधर्मदारा

मयमासांपीयते साद्यतेच ।

मिसाभोज्यं चर्मखण्डञ्चशय्या

कोशोषमः कास्यनोमातिरस्यः ॥ कपूर्मज्वरी १।२१

वक्तिरसमा शृंगाररसः—

मातस्तता जटासु किं सुरसरिक्किशेखरे चन्द्रमा;

किं माले हुतमुत्तुपुरसि किं नागाधिपः किंकटौ ।

कृतिः किं जघनद्वयान्तरगतं यदीधंमानः भते

श्रुत्वा पुत्रवचोऽम्बिका स्मितमुखी लज्जावती पातु चः ॥ सु. रम्मा पृ. १२ वलो. ३१

महत्त्वपूर्णवस्तुको तुच्छवस्तुमा —

केचिद्वदन्त्यमृतमतिपुरे सुराणां

केचिद्वरन्तिवनिताञ्चपल्लवेषु ।

ब्रूमोक्षयं सकलशास्त्रनिचारसाः

जम्बीरनीरपरिपूरितमत्तयक्षणे ॥

एउटा अर्को उदाहरण हेर्नुस् जहाँ ज्वाइलाई दशम ग्रह मानी सधैं पूजा गराउने भनिएको छ ।—

सदा बक्रः सदा क्रूरः सदा पूजामपेक्षते ।

कन्याराशिस्थितोनित्यं जामाता दशमो ग्रहः ॥ सुमाषितरत्नमा० पृ ३५१

यद्यपि संस्कृत साहित्यमा काव्य, नाटक, गद्य, पद्य, पादि सबै विधामा हास्यरस उपलब्ध छ ।

The Greatness of the Ashtadhyayi

Dr. Haridev Mishra ❀

Panini's grammar is popularly called Ashtadhyayi, as it is divided into eight chapters (Adhyaya), each with four subdivisions (Padas). The Ashtadhyayi is preceded by the alphabet in the fourteen sutras. It is believed that Panini received these sutras from Lord Siva, hence they are still popularly known as Maheshwar sutras. The number of the sutras in the Ashtadhyayi in all according to tradition is 3996.

There were several systems of Sanskrit grammar known in ancient India.

“इन्द्रश्चान्द्रः काश कृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यःस्टादिः शान्दिकाः ।”

Out of all these systems, it is only the Paniniyan system which has survived in its entirety. Panini's Ashtadhyayi was found so accurate and thorough that it supplanted all previous grammars and was finally recognised as the only adequate and comprehensive Sanskrit grammar. The greatness of this system is acknowledged by both eastern and Western writers. This system of grammar is traditionally referred to as पाणिनीयम्, महाशास्त्रम्, पदसाधुत्वलक्षणम्, (पराशर उपनिषद्) calling the grammar of Panini as a great science. Both Katyayan and Patanjali, the two great commentators on the system, have paid their homage to Panini by using the epithet भगवान्, सुकृत्, and आचार्यः. The high regard of Patanjali for the Ashtadhyayi can be estimated from the following remark of his : “वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यम्, किम्, पुनरियता सूत्रेण”, that is, it is not possible to find even a single letter in

❀ Dr. H. D. Mishra is the chairman of Sanskrit Instruction Committee.

any rule which has no purpose as such, not to speak of the whole of a rule. In fact, Panini has adopted a thoroughly logical method in composing his Ashtadhyayi. He has tried throughout his work to economise expressions where he could do so without being mis-understood. By its accuracy and its thoroughness, his Ashtadhyayi acquired a very high reputation among scholars. Professor Weber has rightly remarked:

“Panini’s grammar is distinguished above all similar works of other countries partly by its thoroughly exhaustive investigation of the roots of the language and the formation of words; partly by its sharp precision of expression.”¹

Secondly, this system of grammar bears the stamp of greatness since, like the प्रातिशाख्य works, the Paninian system does not only deal with the Vedic language nor with only the ‘भाषा’ like Katantra grammar but like ‘आपिशलि’s grammar; it deals with both the Vedic language and the भाषा, that is, the spoken language of that time.

The rules of the Ashtadhyayi generally teach the formation of both the Vedic and the current language. As a large number of Vedic forms had already become obsolete, Panini had to make a number of rules exclusively for them. Keeping those forms in View, Panini has restricted some rules by using the terms छन्दसि, मन्त्रे, निगमे etc. in order to show that the words which were taught by those sutras were not in current usage, but were found only in the Vedic literature. He has also used the term ‘भाषा’ in certain sutras to show that some words, though never found used in Vedic literature, were current in the then spoken language. Panini had also taken notice of the dialectal Varieties of Sanskrit as they then existed in different parts of India, where Sanskrit was a spoken language of this time. Thus Panini has drawn a clear line between words purely Vedic and words never used in the Vedic literature. The former are referred to by the words छन्दसि, मन्त्रे, निगमे etc. and the latter by the words भाषायां, प्रजापते etc. while the others which are found in both the Vedic and the current language do not bear any restrictive mark. The study of the Ashtadhyayi, however, shows that Panini’s treatment of Vedic

1 Weber, the History of Indian Literature, P. 216

Sanskrit is cursory and not so exhaustive as that of classical Sanskrit. This is quite obvious from the repetition of the Sutras, 'बहुलं उच्यते'.

In fact, Panini wrote his Ashtadhyayi at a time when certain Vedic words had become obsolete and a number of new forms were coming into usage. Panini had in view both Vedic and the spoken language of the time. The main object of his grammar was to deal with the 'भाषा', the living speech of the day. He had the advantage of consulting many early treatises on grammar composed by his predecessors, which helped him to develop a system of grammar which bears the stamp of accuracy and thoroughness.

Himalaya and Sanskrit-Literature

—S. P. Ghimire

Himalaya and Sanskrit literature have been closely associated with each other since the beginning of the history of Sanskrit literature. The Himalaya is highly Praised deified and invoked in the hymns of the Rigveda.

By the descriptions given in vedic and post-vedic Skt, lit, it would be clear that the Himalaya has attracted sage-poets and ascetics since long ago and has given them poetic and metaphysical sense-perceptions. The mystic beauty of the Himalaya has bestowed upon them the poetic spiritual attitude in the successive periods in the history of Skt. lit. Thus the Himalaya has become the eternal source in the poetry of it-Not only the poet-sages but also even common conscious people express their exquisite astonishment before the glory of the Himalaya. The Himalaya also has become the source of Mythology. In the vedic as well as post vedic SKT. lit. such as the Mahabharat the Puranas the Tantras and the Bhuddhist literature unique descriptions of the Himalaya and sub-Himalaya are found. Here in this Brochure a few important descriptive quotations are given as an epitome.

One revered sage poet-beholds the mysterious existence of the Himalaya as an existence of god and bursts out.

यस्यैमे हिमवन्तो महित्वा । ऋग-१०-१२१-३

Along with the Himalaya the pleasant adjacent smaller mountains, dense forests also have attracted the sage-poets of the vedic time.

गिरमस्ते पर्वता हिमवन्तो

रणं ते पृथिवि! स्योन मस्तु । अथर्व १२।१।११

Similarly the joyous streams also have drawn attention of the poets in the vedic period. Other manifold splendour of the Himalaya is found in the vedas.

The Himalaya does not provide only the esthetic pleasure to the poets but it provides them celestial and spiritual pleasure too. The Himalaya is the abode of God. Due to the deification of the Himalaya in the Tantra such as Uddish Tantra, the north direction also is described as holy because of the Himalaya which gives peace longevity of life strength etc—

विद्यादुत्तरे शान्तिकं भवेत् ।

आनुष्यरक्षा शान्तिं च पुष्टिं वापि करिष्यति ॥

In the legendary period of the Mahabharata, the pandavas after the battle of Mahabharata, have started a journey towards North to reach Heaven alive. The journey of them towards North so called Ascension (स्वर्गरोहण) was to the Himalaya. In the Geeta lord Krishna says 'I am the Himalaya in immovable things (स्थावराणां हिमालय) also in it the North is considered pious holy etc.

Along with the splendid beauty of the Himalaya the celestial and spiritual beauty also have been described in the classical epic poetry. The beginning verse of Kalidasa the famous poet, in the "Kumarasambhavam" is known well to the scholars of the world —

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः

पूर्वापरो तोयनिधा बगह्य स्थितः पृथिव्याइव मानदण्डः ॥१॥

Please mark here the pleasant attributes देवतात्मा (Noble souled) (King of the mountains) नगाधिराज (The measuring rod of the earth). It is said that Panini the renowned grammarian of SKT. Language got inspiration for composing his grammar while he was practising penance in the Himalaya—

..... तत्रैकः पाणिनिर्मां जड वृद्धतरो भवत् ।

अगच्छत्तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥

तत्र जीवैर्न तपसा तोषितदिन्दु शेखरात् ।

सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नमः ॥ कथासखितसागर

Aswaghosa, the famous Buddhist poet, in his composition named "Buddhacharitam" focuses the attention of the readers to the glory of the Himalaya saying

महधिराजसि सुरविजुष्टः पुण्यः समीपे हिमवान् हि शैलः ।

तपसि तान्येव तपोधनानां यत्तन्निकषाद् बहुलो भवन्ति ॥

"For in front stands the holy mountain Himavan frequented by Brahman seers, royal seers and celestial seers and by its neighbourhood these very austerities of the ascetics become multiplied in efficacy"

तीर्थानि पुण्यान्यमित सायन सोपानमतानि नमस्तलस्य
जुष्टानि यमं तमनिरात्ममदि त्रैविमिद्वचैव महर्षिमिश्र ॥७॥

“So too all round are holy pilgrimage places, very stairways to the Sky and frequented the celestial seers and the great seers who are self controlled and whose beings are compact of Dharma”

Further the poet describes —

इतश्चमयः क्षममुत्तरं दिक्सेवितुं धर्मविशेष हेतोः ?
नतु क्षमं दक्षिणतो वृधेन पदं भवेदेकमपि प्रयातुम् ॥७४१॥

“And from here again it is proper to pursue only the northern direction for the sake of the highest Dharma but it would be not fitting for the wise man to move a single step towards the south.”

The translations of these three verses are given here from the book by E. H. Johnston. Mr E. H. Johnston the famous researcher of Buddhist literature points out in the foot note of the last verse like this—

“The idea of the being auspicious and the South inauspicious is so frequently mentioned in the upanisads and elsewhere that references are unnecessary.”

The writer of this brochure would like to conclude saying—“The holy Himalaya and Sanskrit literature are Eternal and will stand Eternal.”

**“Better than one thousand verses
Where no profit wings the word,
Is one solitary stanza
Bringing peace of mind when heard”**

Buddhist Scriptures
Selected and Translated by
Edward Conze

References:-

1. The Rigveda the Atharaveda
2. The Vedic literature Brahmana and Upanisads
3. The Mahabharata
4. Buddha Charitam by Aswaghosa
5. Kumarasamahavam by Kalidas
6. The Tantras.
7. Himavat Khanda

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठसं०	पंक्तिसं०
व्यवस्थादिषु	व्यवस्थादिषु	१	१२
व्यह्रियते	व्यवह्रियते	१	१६
वाङ्मयस्य	वाङ्मयस्य	१	२५
आङ्गल	आङ्गल	२	२
दविच्छिन्नगत्या	दविच्छिन्नगत्या	२	३
शास्त्राध्ययन	शास्त्राध्ययन	२	५
कर्मव्युत्पत्त्या	कर्मव्युत्पत्त्या	३	२
व्यङ्ग्यार्थे	व्यङ्ग्यार्थे	३	२
गोदानदी	गोदानदी	३	१३
प्रतिषेधाभावरूप	प्रतिषेधाभावरूपः	३	१४
इत्यञ्च	इत्यञ्च	३	१४
शक्तिर्भ्रमण	शक्तिर्भ्रमण	३	१८
यितुमीष्टे	यितुमीष्टे	३	१६
बोः	बोधः	४	२
पुंश्चल्या	पुंश्चल्या	४	३
तात्पर्यशक्ति	तात्पर्यशक्ति	४	५
व्यापारस्य	व्यापारस्य	४	१३
व्यङ्ग्यस्य	व्यङ्ग्यस्य	४	१६
पतिदेवं	पतिदेवं	४	२८
नारत्येतरया	नास्त्येतरस्याम्	५	२
रवशब्द	स्वशब्द	५	१०
शृङ्गारादि	शृङ्गारादि	५	११
द्वारवती	द्वारवती	५	१५
मालिङ्गय	मालिङ्गय	५	१६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठसं०	पंक्तिसं०
वर्ण्येते	वर्ण्येते	५	२०
प्रतीतिररित	प्रतीतिरस्ति	५	२३
वप्रताति.	वप्रतीतिः	५	२५
वरत्न	वस्तु	५	२८
विवेचनम्	विवेचनम्	५	३३
वियोगोत्पः	वियोगोत्पः	५	३५
पादः	पादः	६	३
क्रौञ्चयाः	क्रौञ्चयाः	६	२६
सोचमग्रन्थे	लोचनग्रन्थे	६	"
क्रौञ्चावध	क्रौञ्चावध	६	२८
वचन्यर्थरयोचित	वचन्यर्थस्त्योचित	७	१
रवकाव्ये	स्वकाव्ये	७	२
सुवर्णपुष्पा	सुवर्णपुष्पा	७	६
वाच्यं सद्	वाच्यं सद्	७	"
व्यङ्ग्य	व्यङ्ग्य	७	७
प्रसन्नो	प्रसन्नो	७	२४
व्यङ्ग्योऽर्थः	व्यङ्ग्योऽर्थः	८	४
पीडावन्तं	पीडावन्तं	८	"
सक्षयतीत्यं	सक्षयतीत्यं	८	"
इत्थं	इत्थं	८	१४
काव्यस्य	काव्यस्य	९	१
शास्त्रीय	शास्त्रीय	९	१
शाब्दीषु	शताब्दीषु	९	३
आलौकिक	भलौकिक	९	२१
वाक्यार्थ	वाक्यार्थ	१०	९
वटाक्ष	कटाक्ष	१०	१२
व्यपदेश	व्यपदेशं	१०	१३
मुद्दीपन	मुद्दीपन	१०	१६
व्याख्या	व्याख्या	१०	२३
वस्तुन	वस्तुनः	१०	१५
तान्त्रियतस्य	तान्त्रियतस्य	११	९
अनुवार्यो	अनुकार्यो	११	१४
रन्मानस्य	रन्मानस्य	११	१६
रामः स्यावाद्	रामः स्याद् वा	११	२०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठसं०	पंक्तिसं०
तदवदगापि	तदवदवापि	११	२४
ललौकिकवत्मेव	अलौकिकत्वमेव	११	"
मनुमापयितं	मनुमापयितुं	११	२६
भोजवत्	भोजकत्वं	१२	१३
रामाद्यनुकार्याणि	रामाद्यनुकार्याणां	१२	२७
रवारयेन	स्वारस्येन	१२	३१
रागिनिणाम्	रागिणाम्	१३	२
सुधीयाम्	सुधियाम्	१३	२
सर्वास्वप्ति	सर्वास्वपि	१३	५
रामयण	रामायण	१३	१६
सनथे	समथे	१३	१६
इत्यदिना	इत्यादिना	१३	२३
भाषाणुमुत्पत्ति	भाषाणामुत्पत्ति	१४	६
समुद्घट्टय	समुद्घाट्य	१४	१६
भूढमण्डलस्य	भूमण्डलस्य	१४	१६
एतिहस्य	ऐतिह्यस्य	१४	२४
संस्कृते	संस्कृते	१५	३१
भवितुमर्हति	भवितुमर्हति	१६	३
यात्मिक	आध्यात्मिक	१६	७
संस्कार	संस्काराः	१७	५
समद्रियन्त	समाद्रियन्ते	१६	६
इतःपर	इतःपरं	१८	११
वचन	वचन	१८	१६
वोर्याद्	वार्याद्	१८	७
प्रतिग्रहो	प्रतिग्रहो	१८	१२
शोचस्य	शोचस्य	२०	४
र साहते	रसावृते	२१	५
उसच्छिष्यत्रि	रसनिष्पत्ति	२१	१०
वाचेष्टं	वाक्चेष्टं	२२	२३
तादपः	तादयः	२२	२५
जाहित्यदः	साहित्यदः	२२	३२
अपहित	अतिहसित	२३	५
जन्ति	सन्ति	२३	१५
हांस	हास	२३	२३
भट्टचार्यं	भट्टाचार्यं	२३	३२
हास्याणवि	हास्याणव	२३	३२

संस्कृत-विश्व-कोष-संस्कृत-विश्व-कोष

काठमाण्डू जिल्लाकार्यालय दर्ता नं. ६२।०३५।३६
